

МИОМИР ДАШИЋ

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ЊИХОВО КОРИШЋЕЊЕ У ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ

I ПРИСТУП ПРЕДМЕТУ

Историјска наука проучава развој људског друштва, почев од његовог настанка до данас. Специфичност предмета историјске науке поставља одређене границе могућностима сазнања и, наравно, одређује путеве којима се до сазнања долази. Познато је да човјек није у могућности да има непосредан увид у догађаје и појаве који су се дешавали у даљој прошлости. Између оног што чини објективни друштвени развој, то јест између прошлости коју су доживљавали људи правећи „своју сопствену историју“ у условима и „под околностима које су непосредно затекли“, као „слијед појединих генерација“, и историчара који ту прошлост истражује, проучава, налази са један медијум — *остаци прошлости* који се у научној терминологији називају *историјским изворима*. Према томе проучавање историје људског друштва темељи се на чињеницама садржаним у историјским изворима. Историчар истраживач посредством историјских извора долази до садржаја предмета свог научног интересовања.

Зато развитак историјске науке није могућ без познавања историјских извора, чији садржаји испуњавају онај свестрани велики екран, на којем се пројектују историјски извори. Само на основу дубоког изучавања извора могу се изучавати процеси историјског развоја уопште, могу се изложити ови или они догађаји и појаве, могу им се дати одређене карактеристике, то јест могу се обавити цјеловита историјска истраживања. Историјско сазнање о одређеном временском раздобљу и простору зависи од тога колико су сачувани остаци трагова о догађајима и појавама, зависи од очуваности извора који о њима свједоче. Историјска наука се служи изворима који су настали у току историјског процеса независно од каснијег слиједа догађаја и појава и, на-

равно, од каснијег истраживања историјских збивања. Стога она има развијене методолошке поступке помоћу којих историчар одбацује податке настале касније из разних ваннаучних разлога. Али о том питању овдје неће бити ријечи, јер је мој задатак да укажем на врсте извора и покажем неке основне њихове вриједносне садржаје од значаја за историјску науку уопште и посебно за научну историографију о Црној Гори.

Но, прије него што будем прешао на излагање о изворима, чини се неопходним да у овом реферату кажем нешто и о историографији уопште и историографији као науци. Чиним то из разлога што има нејасноћа у дефинисању појмова *историјска наука* и *историографија*, а то значи има нејасноћа и у погледу дефинисања појединих врста извора.

Када је ријеч о знањима из историје до којих долазе историчари, може се рећи да су она груписана у три основне групе: 1) знања о историји, односно о друштвеном развоју у прошлости уопште, 2) знања о начину (научном методу) долажења до историјских чињеница и представа и 3) знања о науци која проучава историју.¹ У овом тексту настојаћу да укратко покажем и на чему се заснива научни метод историјске науке, односно које је њено основно полазиште и које су њене логичке основе.

II ПОЈАМ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Знања о прошлости су историјска појава дугог трајања. Зачетке тих знања налазимо у древним цивилизацијама Блиског истока и Кине, али је његовање знања о историји добило сасвим одређене садржаје тек у античкој Грчкој. Од времена када је Херодот, назван „оцем историје“ (у V вијеку прије нове ере), употријебио појам „историја“, историографија је прешла дуг временски пут док се није развила до степена историјске науке у првој половини XIX вијека.

Развој историографије са методолошке стране може се сагледати кроз три велика ступња: а) *преднаучни ступањ* у коме је била доминантна *наративна* (дескриптивна) и *прагматична* (пучна) историографија; б) *ступањ историјске критике* и *историцизма*, или *генетичка историографија* и ц) *ступањ разрјешавања каузалности* (*узрочности*) *историјског развоја* (социолошка историографија).

Сматрам да би учесницима овог научног скупа било сувишно посебно објашњавати ову подјелу у развоју историографије.² Нагласио бих само да историографија преднаучног ступња

¹ Андреј Митровић, *Историографија као наука*, Трећи програм, Радио Београд, Прољеће, 1970, 249.

² О томе видјети опширније: Миомир Дашић, *Uvod u istoriju sa osnova potocnih istorijskih nauka*, Титоград, 1988, 23—28.

ни квалитетом знања која пружа, ни методом који примјењује ни изразом којим саопштава резултате не спада у науку. Тај ступањ развоја историографије карактерише *анегдотска историја*. Посебну врсту те историографије испуњавају разна историјска приповиједања (о животу истакнутих историјских личности, познатих људи, владара, о значајним догађајима) које се строгим хронолошким редом саопштавају у слободнијим књижевним формама. У ту врсту историографије спадају: *хронике*, *хронологије* и *анали* у којима се о догађајима приповиједа строго хронолошки, навођењем прво датума а затим садржаја онога што се догодило. Једну од врста историографских дијела преднаучног ступња историографије чине и *мемоари*, јер се и ту ради о приповиједању доживљаја у историјским збивањима и појавама везаним за аутора. И *историјска есејистика*, у којој мање или више долазе до изражаја слободна размишљања над историјским темама и чињеницама, не спада у научну историографију, као ни разна друга историјска причања, без обзира на то што у њима има доста разноврсних чињеница — саопштених без примјене строгог метода и без правог хтјења да се изнесе такозвана „историјска истина“ — иако их можемо назвати историјским дјелима (а ту спадају историографски радови почев од античких „историја“, преко „варварских“ до историјске публицистике нашег доба).

Постављају се питања: шта је то што историјску науку разликује од других историографских врста? Откуда је историографија синоним за историјску науку? На постављена питања одговор би гласио: историјска дјела која се одликују изузетно строгим научним захтјевима у погледу метода истраживања, начина анализирања и закључивања и начина саопштавања резултата припадају *научној историографији* или *историјској науци*.

Историографија је један од значајних видова формирања свијести о прошлости. Она је толико сложена историјска појава да историјска наука чини само један њен сегмент, односно врсту.

III ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ КАО НАУКЕ

Историјска наука има своје коријене у почецима историографског рада, али су јој поуздану основу створили тек рационални приступи прошлости у доба хуманизма и ренесансе. Тада су историчари почели да са више система претресају изворе као основу сазнања о прошлости. Ипак, научна историографија је настала у XIX вијеку, дакле, упоредо са конституисањем природних наука. То није било случајно, јер у логичким основама историјске науке препознатљива су и логичка полазишта егзактних наука која су и суштинске одлике историјске науке. Основне карактеристике историјске науке могу се сажети на сљедеће: 1) жеља за утврђивањем историјских истина; 2) однос пре-

ма историји као објективности која постоји изван историчара, као што свијет природе постоји изван научника — природњака и 3) строг научни метод помоћу којег се долази до научног резултата.

У овом реферату позабавићу се само основама научног историјског метода који је историјска наука изградила у истраживању прошлости и саопштавању резултата. Тај строги научни метод је и најбитнија одлика научне историографије и по њему се она разликује од осталих врста историографије. И раније споменуте двије основне одлике се одржавају на научном методу. Наиме, хтјење за истином условило је изграђивање начела рада чији је циљ да се дође до што поузданије истине, а схватање историје као објективности наметнуло је избор начела и путева помоћу којих историчар — научник долази до додира са предметом свога проучавања.

Основе научног историјског метода синтетички речено своде се на следеће:

1) Резултати историјске науке темеље се на посредницима који омогућавају рационално и тачно сазнање о историјским временима и просторима. Ти посредници су *историјски извори* које историјска наука налази у свим остацима прошлости, у свим траговима људског постојања и дјеловања.

Историјски извори имају вишеструк и велики значај. Они повезују времена и објашњавају људски живот на одређеним просторима. Без извора не бисмо могли разумјети вријеме које се проучава и вријеме у коме се проучава. Они повезују историјску науку и историју. Извори су двострука спона; „чаробни мост“ између два времена и између историчара и предмета проучавања који више не постоји. Извори воде научнике у дубину историје, у протекла времена и њихове друштвене појаве. Они омогућавају да историчар историјске појаве посматра као објекат ван себе. Извори као посредници између историчара и историје јављају се и као једна преграда која их дијели, али која истраживачу ствара погодности да их што објективније процјенује и избјегава притисак друштвене средине. Историјска дистанца је један од битних услова објективности сазнања о историји. То се најбоље види у раду на проучавању савремене историје када научник трпи утицај њених савременика и када је лишен примарних извора који омогућавају заснивање знања о историји која се одвија пред његовим очима. Историјски извори су основа без које не би било историјске науке.

Историјска наука се према сваком извору и свакој врсти историјских извора односи *критички*. Методом *критике извора* најпажљивије се утврђује оригиналност, аутентичност и вјеродостојност извора. *Спољашња* и *унутрашња* критика извора је суштинска карактеристика научног историјског метода. Историјар мора да сигурно влада методом научне критике да би дошао до научног резултата.

Историјска наука се труди да прошири круг историјских извора и тако обогати предмет свог истраживања. Она истовремено настоји и да развије историјска знања о историјским изворима и истраживачке методе у раду са њима.

2) За извођење судова и закључака, за остварење резултата, научна историографија се ослања на егзактну основу. Она ту основу налази у великом броју чињеница које су временски и просторно тачно одређене. Чињенице су по својој структури разноврсне; оне су предметно и хронолошки повезане тако да омогућавају реконструкцију историјских догађаја, појава и процеса. У настојању да утврди што већи број поузданих чињеница историјска наука се труди да достигне степен егзактности природних наука.

3) Историјска наука (научна историографија) се користи резултатима низа друштвених и природних наука како би дошла до истине и да би разјаснила свој сложен предмет који проучава, као и да би усавршила свој научни метод. У вријеме када се историјска наука (до половине XIX вијека) конституисала, историчар се највише наслањао на филологију (доминирао је историјско-филолошки метод), етнологију, а данас је више упућен на неке друге науке: социологију, антропологију, географију, психологију, а у новије вријеме и на математику. Под утицајем ових наука, укључујући нарочито логику и психологију, историјска наука усавршава и свој научни метод.

4) Историјска наука настоји да своја објашњења и тумачења догађаја и појава утемељи на утврђеним чињеницама. Слично другим наукама испитује утицаје и утврђује степене међусобних утицаја на историјске појаве и процесе, открива узроке, преплитање разних узрока и њихово међусобно дјеловање. Има смјерова (школа) историјске науке који за највиши степен научности сматрају утврђивање законитости историјског развоја.

5) Историографски резултати (експозиција) се износе првенствено у књижевној форми, најчешће писменој: *расправа, чланак, монографија, прилог, грађа, приручник, уџбеник*, а рјеђе у усменој. И у радовима у којима је предмет научне пажње оцјена историографских дјела других аутора (приказ, рецензија, критика, биљешка, реферат) може бити садржан и понеки научни резултат. Историјска наука не спори употребу умјетничких изражајних средстава којима се историчар служи, али тражи научну, мисаону и терминолошку прецизност. Књижевно изражавање у историографским радовима мора бити у функцији рационалног научног језика. То се постиже његовањем језика струке, историјске терминологије и придржавањем класификацијских појмова и категоријалног апарата различите врсте којима историчар сажима и саопштава знања до којих је дошао у процесу изражавања. Да би историчар што тачније, прегледније, једноставније и убједљивије саопштио резултате свог

истраживања, увијек мора полазити од садржаја које му нуде извори.

IV ПОЈАМ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

Историјски извори су основно средство за спознају историјског развоја.³ Из њих историјска наука црпи објашњења о догађајима, појавама и процесима. Појам историјских извора о-бухвата сва подручја живота људи.⁴ Дакле, извори су сви трагови људске дјелатности ако омогућавају спознају одређених сегмената, дјелова историјског развоја. И природа може бити извор за истраживање и проучавање друштвене средине, односно људске прошлости. То се односи, прије свега, на географске и климатске услове.⁵

У савременој историографији раширена је дефиниција: историјски извори су *текстови, предмети и чињенице* из чије садржине се може сазнати прошлост људи и њихових заједница. У историјске изворе спадају и *усмена предања*. Појам *писани извори* — текстови готово да не тражи никакво објашњење. То су извори чија садржина даје истраживачу највише могућности да спозна историјски развој.

Предмети као извор сазнања о прошлости имају изузетно велику улогу за приказивање, прије свега, историјског развоја најстаријих људских заједница. Тако, на примјер, камено оруђе и оружје једини су докази који говоре о животу људи праисторијског доба.

За историју формирања најстаријих људских заједница на простору данашње Црне Горе и Херцеговине посебан значај и-

³ Бранислав Ђурђев, на примјер, о изворима пише: „У стари појам историјских извора, који је, сходно степену развика историографије у време кад се стварао, обухватио једино знања о историјском збивању (и то, углавном, политичком збивању) које се испитује, трпано је све оно што се развикаом у позитивно-научном истраживању морало узети као извор знања потребног за упознавање историјског збивања, а тако исто и оно чему историчар не може да приђе старим методама испитивања сваког појединог извора“ (*Esej o istorijskim izvorima, Gogišnjak Društva istoričara BiH*, XII, 1961, 29).

⁴ Е. Бернштајм овако дефинише појам извора: „Извори су резултати људских дјелатности који су или од почетка одређени за спознају и за доказ историјских чињеница или су пак својим постојањем, настанком и другим околностима посебно погодни за то“ (Введение в историческую науку, СПБ, 1908). Б. Ђурђев, међутим, сматра да „остаци прошлости“ нијесу једини „извори“ позитивног знања историчара. Он каже да су земља и природна околина људи, као и људска природа, категорије о којима историјски извори не посједују сазнања. По њему постоји разлика између историјских извора који омогућавају знање о историјским појавама и природе (материјала) из које можемо црпсти сазнања о природној основи историјске појаве (Б. Ђурђев, *Esej*, 15, 18, 20, 25, 30).

⁵ Guy Beaujouan, *Les temps historique, u: L'Histoire et ses méthodes*, Paris 1961, p. 52—67; Charles Higounet, *La Géohistoire* (u istom djelu), str. 76—88, Le Roy Ladurie, *Histoire du Climat depuis l'an mil*, Paris, 1967, 195,

мају остаци материјалне културе откривени у пећини Црвена стијена, на западној граници Црне Горе. Досадашња археолошка проучавања материјалне културе више слојева палеолитског развитка Црвене стијене упућују на закључак да се почеци људског живота на територији Црне Горе могу сигурно довести у везу „са општим развитком старијег каменог доба“ у области Медитерана.⁶ И за расвјетљавање следеће етапе културно-историјског развитка на територији Црне Горе — *средње камено доба* — *мезолит* — засад су најзначајнији предметни извори истражени на локалитету Црвена стијена. Археолошки налази из млађег каменог доба — неолита, откривени на локалитету Кременштице, у селу Петњику, недалеко од Иванграда, упућује на закључак да су људске заједнице вјероватно живјеле и раније (у доба палеолита) у долани Лима. Материјал — оруђа и други предмети — откривен на Кременштицама и Беран-кршу (код манастира Ђурђеви Ступови) свједочи да су људске заједнице са простора сјевероисточне Црне Горе биле више повезане са етнозаједницама унутрашњости Балканског полуострва него са оним са подручја Јадранског слива, односно Медитерана. И културно-историјски развој бронзаног и гвозденог доба, затим илирску, грчку културу на територији Црне Горе, могуће је реконструисати, прије свега, на бази истраживања предметних извора који су знатно богатији у односу на палеолитско и неолитско доба.⁷

Чињенице (факта) су у савременој историјској науци на великој цијени као извор знања о ономе што се збило. На примјер, чињенице из области историје словенских језика (имена насеља — топоними, називи предмета, житарица и других појмова) упућују историчара на сазнање не само о постојању једног (прасловенског) језика, заједничког за све старе Словене, већ су важне и за утврђивање степена њиховог друштвеног и привредног развитка, културе и вјеровања, као и о словенским сеобама и диференцијацији на поједине народе. Или велики број назива и разних појмова у језицима Јужних Словена преузетих из латинског и грчког језика, нарочито оних који се тичу хришћанске вјере и црквеног култа, указују колико су латински и грчки елементи одиграли вежну улогу у ширењу хриш-

⁶ *Историја Црне Горе*, књига прва, Титоград, 1967, 37—39; А. Benac, *Crvena Stijena* — 1955 (I—IV stratum), *Glasnik Zemaljskog muzeja XII* (1957), 19 i dalje; А. Benac — М. Brodar, *Crvena Stijena* — 1956, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIII* (1958) 21 i dalje.

⁷ А. Бенац, *Неколико праисторијских налаза за подручје Никшића у Црној Гори*, *Гласник Земаљског музеја X* (1955), Сарајево; Драга и Милутин Гарашанин, *Црна Гора у праисторијско доба*, *Историја Црне Горе*, I, 37—86; Исти, *Црна Гора у освит писане историје*, *Историја Црне Горе*, 89—139; Драгослав Срејовић, *Древне културе на тлу Србије и античко наслеђе*, *Историја српског народа I*, Београд 1981, Јован Ковачевић, *Археологија и историја варварске колонизације јужнословенских области од IV до почетка VII века* Нови Сад, 1960; Миомир Дашић, *Васојевећи од помена до 1860. године*, Београд, 1986, 31—47.

ћанства међу Словенима на Балкану. На основу топонима илирског и романског поријекла, опет, сазнајемо колико су дуго егзистирале илирске и романске етничке групе (заједнице) на Балканском полуострву последије досељавања Словена.

Бројни су трагови култура илирских и других етно-заједница који су се сачували на простору Црне Горе. То потврђују разни топоними, односно географско-историјска имена: Медун, Зета (Гента) Тара, Лим, Виситор, Дурмитор, Тумбарица и друга. Чињеница је да су се и до данас на територији Албаније и Грчке задржали словенски називи за многа мјеста говори о томе да су та мјеста насељавали Словени и да су се у њима дуго успијевали одржати.

Лингвистички извори су, према томе, значајни за историјску науку, јер кроз еволуцију значења ријечи кроз историју, односно значења појединих термина одражава се социјално-економски, политички и културни развој народа. Откривајући историјски садржај ријечи наука се, с једне стране, ослања на општеисторијске податке, а с друге добија допунски материјал за проучавање историје. Лингвистичке чињенице могу помоћи да се разријеше и сложенији проблеми прошлости. Ова врста чињеница одговара понекад и на таква питања на која не могу дати одговоре предмети, на примјер, археолошки извори. У том случају састављање рјечника разних језика може замијенити производе раскопавања, ријеч може да замијени лопату археолога.

Терени и подаци које стретамо на њиме, свакако чине важан елеменат историчаревог сазнања о прошлости. Народно памћење, предање с кољена на кољено, сачувало је много давнонасталих земљописних имена. Ту се не ради само о топонимима који говоре о спољњем географском положају, него много више о оним географским појмовима који су везани за привређивање људи (трг, град, село) или војевање (утврђења, градови, тврђаве и др.), подјелу земље и др. Језички извори могу доћи до нас у усменој и писменој форми. Велико значење има изучавање говорног и књижевног језика.

У сваком језику има много позајмица из других језика — како старих тако и нових које нијесу случајне. На примјер, ријечи старословенског језика црквеног обреда у основи су грчког поријекла: епископ, игуман, протојереј, јеромонах, јеванђеље, литургија итд., што се објашњава утицајем на Србе хришћанске вјере и византијске литературе, које су се шириле на грчком језику. Многи називи за одјећу, предмете, јела, пића, обичаје и слично ушли су у српскохрватски језик са Истока (турцизми и арабизми) или са Запада (романизми, германизми, англосаксонизми). Поједине ријечи, које постоје у ово наше вријеме, у разним језицима, могућно је објаснити помоћу историјске лингвистике.

Дуго времена се историјски извори нијесу овако широко схватили. У почотној фази историјске методологије само су се

текстови, дакле, писани документи, рачунали у историјске изворе. То је била она фаза у развоју историјске науке када је преовлађивало интересовање за политичку историју. За утврђивање чињеница о догађајима најважнији је био извор текста, па су њега историчари једино и анализирали. На тој методологији историјског истраживања темељила се позитивистичка историографија. Штавише и под крај XIX вијека, када је историјска методологија знатно унапредовала, чувени француски историчар Charles Seignobos (Шарл Сењобос /1854—1942/), један од врхунских теоретичара позитивистичке методологије,⁸ полазио је од схватања да је историја цјелокупност утврђених појединачних чињеница, да се „историја прави помоћу докумената“, који су једини трагови о прошлости људске заједнице. Историчар, по његовом схватању, треба да иде од једног до другог појединачног догађаја и да утврди њихову међусобну везу која изричито мора бити назначена у документу. Позитивизам је полазио од тога да се чињенице, потребне историчару, налазе у „полуготовом“ стању у самом писаном документу и да их из њега само треба исцрпсти помоћу метода историјске критике. Зато није случајно што су многи историчари критиковали ту поједностављену концепцију која је занемаривала богатство историјског живота, назвали се „догађајном“ историјом или „историјом — приче“. Сењобос је, у ствари, функцију историчара свео на опис критикованих чињеница, на сувопарно и једноставно знање о томе да је друштво збир појединаца.

Захваљујући резултатима археолошке науке и њених метода историчари су почели, поред писаних докумената, да узимају и предмете као важне историјске изворе и за стари и за средњи вијек. Поред оруђа и оружја у изворе сазнања о прошлости историчари су почели да рачунају остатке грађевина, умјетничке споменике и слике умјетника. Као значајан извор затим су дошли и остаци људског скелета из праисторијског периода и трагови дјеловања људи у природи, чему је дала велике доприносе антропологија са својим истраживањима еволуције и дјеловања човјека. Доцније је и развој неких других научних дисциплина помогао да предмети као историјски извор добију још више на значају.

У новије вријеме је појам историјских извора проширен толико да обухвата не само лингвистичке већ и друге историјске појединачне чињенице. Наука у наше вријеме иде још и даље: чине се покушаји да се појам историјских извора прошири

⁸ Шарл Сењобос и његов сарадник Charles Langlois (Шарл Ланглоа) (1863—1929) написали су пред крај прошлог вијека класични методолошки приручник: *Увод у историјске студије (Introduction aux études historiques, Paris, 1898)*. Овај приручник је по својој јасноћи и догматичној сторности сматран библијом историчара. Задатак историчара је, по том приручнику, да прикупи и критички анализира изворе и да из њих издвоји поуздане чињенице (Видјети: *Vingt-Cinq Ans de Recherche historique en France (1940—1965)*, I, Paris 1965, XII—XIV).

и обухвати податке о људској природи и природној средини. Ти покушаји дају резултате, па се може рећи да појам извора обухвата сва подручја живота људи. Има историчара који сматрају да и историјска знања која омогућавају разумијевање извора спадају у „изворе историјског сазнања“. Ипак, овако широко схваћен појам историјских извора („извори историјског сазнања“) није методолошки оправдан јер се тиме придаје значај биолошкој страни човјековог бића, која је изван стварног домена историје, и чини збрка у одређивању појма извора рачунањем у њих и стечена знања о изворима.

Послије свега што је речено можемо поставити тврдњу да су *извори сви трагови људске дјелатности ако пружају могућност за сазнање одређених дјелова историјског процеса*. Али и природа може бити извор за истраживање и упознавање човјекове околине (географски, климатски и други услови).

V ПОДЈЕЛА ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

Историјски извори обухватају велики број веома различитих елемената. У изворе спадају предмети човјековог рада, почев од камене сјекире до остварења модерне архитектуре и техничких достигнућа нашег времена, од првих писаних текстова урезаних на камену, преко радова грчких и римских писаца, средњевјековних анала и хроника, записа обичних људи до стваралаштва генијалних мислилаца наше епохе. Све то може на свој начин да помогне и помаже у спознавању људске прошлости. Савремена научна историографија придаје једнаку важност и написаним и писаним изворима, иако се ови посљедњи много више употребљавају у научноистраживачком раду.

С обзиром на веома велики број извора за спознају прошлости, историчари су врло рано увиђали потребу да врше подјелу и класификацију извора. Проблем класификације извора појавио се први пут увријеме настанка и развоја ерудицијске историографије, када су извори, с обзиром на ступањ развоја историјске науке, дијељени на *оригинале* и *фалсификате*. У том настојању да се извори што прецизније подијеле полазило се са различитих аспеката. Било је доста покушаја *формалистичке* подјеле извора, као, на примјер, по материјалу, облику и слично. Таква подјела занемаривала је подјелу извора по њиховој садржајној вриједности за историјску науку, јер једина оправдана полазна основа у подјели извора може бити ако се за критеријум узме њихов квалитет за истраживање. Са становишта *критике извора* подјели извора на оригинале и фалсификате пребацивало се да је једнострана и да није утемељена на карактеристичним својствима која проистичу из саме суштине извора. И заиста та подјела је била сувише формалистичка јер је полазила само од квантитативних обиљежја извора. Но, ваља нагла-

сити да је, ипак, та подјела омогућавала да се исти извори могу рачунати у разне групе. Дакле, и она има одређене практичне користи за историчара истраживача.

Са становишта научне критике извори се могу подијелити на више начина: према односу на догађаје или стање (процесе) о којима говоре обично се дијеле на *изворе „прве“ (прворазредне)* и *изворе „друге руке“ (другоразредне)*; према односу извора према истраживачу могу се подијелити на *примарне* и *секундарне*; према сазнајној вриједности на *остатке* и *традицију*; према садржини или проблематици се могу подијелити на *изворе за историју привреде, права, друштва, умјетности, религије* итд.; према поријеклу такође се могу подијелити у више врста, као, на примјер: *новац, повеље, извјештаји, акта, нозине, часописи* итд.

Б. Графенауер класификацију извора темељи на њиховој *вриједности за спознају прошлости* и на *задацима и облицима* критике извора. Са тог становишта могућно је извршити подјелу извора према мјесту које има извор између историјског догађаја и историчара и према природи самог извора. Када је ријеч о традицији, може се говорити о изворима из „прве руке“ и изворима „друге руке“, зависно од њиховог положаја између историјске појаве и историчара, те о традицији и остацима према природи извора.⁹

Б. Ђурђев изворе класификације на: 1) техничким средствима очувану природну слику, 2) остатке, 3) споменике и акта (архивска грађа), 4) свједочанства (непосредних свједока), 5) традицију и 6) трагове.¹⁰

Већина совјетских историчара истраживача, који се баве теоријским питањима, сматра да основу класификационе шеме подјеле извора треба да чини њихов „изглед“, „форма“. Али у схватању тог методолошког термина нема јединства, у њему се подразумевају разни садржаји.¹¹

Неки совјетски историчари према форми извора разликују и такве споменике као што су „стварни, усмени и писмени“.¹² Други пак совјетски историчари све изворе класификују на: 1) стварне (предметне), 2) етнографске, 3) лингвистичке, 4) усмене, 5) писмене.¹³ На тај начин многи совјетски историчари за разумевање форме (изгледа) узимају и такве групе споменика које имају све ознаке свог „рода“, поријекла (на примјер, писмени извори). Те споменике, коначно, могућно је узети за разу-

⁹ Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960, 251—264.

¹⁰ В. Ђурђев, *Есеј о изворима*, 25—44.

¹¹ В. И. Стрельский, *Теория и методика историковедения истории СССР*, Издательство Киевского Университета, Киев 1968, 70—71.

¹² В. И. Пичета, *Введение в русскую историю*, Москва, 1922, 5.

¹³ М. Н. Тихомиров, *Историковедение истории СССР*, вѣн. 1, Москва, 1962, 7.

мијевање појма „рода“ више као општег појма, у чији састав улази форма као потчињени појам. У границе „рода“ извора могу и треба да улазе извори који имају своја посебна обиљежја форме, која их разликују од предмета других форми датог појма „рода“. То су: „свечани и књижевни споменици“,¹⁴ „статистички и законодавни“,¹⁵ летописи, хронике, хронографи, житија, мемоари, памфлети, „грамате, акти у широком значењу те ријечи, законодавни споменици, писма, правни документи“.¹⁶

Од других историчара који су заслужни за класификацију извора споменимо пољског теоретичара и методолога Јержи Тополског, који говори о *посредним* и *непосредним* изворима. Непосредни извори били би они који су сами остаци историјске стварности, док су посредни они извори који свједоче о историјским догађајима и појавама помоћу знакова као што су писмо и језик. Ј. Тополски заступа и тезу о подјели извора на *адресиране* и *неадресиране*.¹⁷ Ова подјела произилази из карактера и намјере извора, односно да ли извор преноси неку обавијест на неку адресу (извјештај, писмо) или не (остаци радног оруђа и сл.).

Простор не дозвољава да се осврнем и на друге системе класификације извора који су предлагани и који се предлажу у историјској науци.

У овом реферату задржаћу се, углавном, на подјели извора са гледишта научне критике.

а) Изворе који говоре о догађајима и историјским процесима научна критика дијели на *прворазредне* и *другоразредне* изворе. Ова подјела се може примјенити на „говорне“, текстуалне изворе (писмене и усмене) који су настали, прије свега, с циљем да о нечему посвједоче. Код материјалних извора (предмета) може се примјенити само изузетно. За ову подјелу је полазна тачка однос извора према догађају о коме говори.

Подјелу извора на прворазредне и другоразредне треба схватити у релативном смислу. Ова подјела има два аспекта. Изворе који су непосредно проистекли из неке историјске појаве и за које се може утврдити да су имали непосредан додир са догађајима о којима говоре називамо изворима првог реда (неки их називају изворима из „прве руке“). Остали извори који говоре о истој историјској појави, али путем посредника, спадају у другоразредне изворе (изворе из „друге руке“).

Извори првог реда, и поред тога што су непосредно произашли из историјске појаве о којој говоре, пред историчаре постављају извјесне проблеме. Прије свега, ту се намеће питање да ли је и у коликој мјери очевидац од кога потиче извор

¹⁴ Л. Г. Бескровный, *Очерки по источниковедению военной истории*, Москва, 1959, 7.

¹⁵ М. Н. Тихомиров, *н. дјело*, 7.

¹⁶ В. И. Спрельский, *н. дјело*, 71.

¹⁷ Jozef Topolski, *Metodologia historii* 2, Warszawa 1973.

могао по свом положају у датом догађају, свом ставу према њему, свом искуству и интелигенцији, способности уочавања битног и споредног итд., да вјерно прикаже догађај, вјерно пренесе слику збивања о историјској појави. Историчар истраживач мора да буде опрезан и у постављању питања и о становишту извора, односно да уочи његову евентуалну пристрасност и тенденцију. Још више се сва ова питања постављају пред истраживачем и код коришћења другоразредних извора, јер се ради о изворима који су настали посредно. У овој врсти извора може бити и више посредника, па то истраживачу чини рад још компликованијим. Ту се проблем јавља и у вези са односом према првобитном извору: у којој је мјери извор вјерно пренијет, гдје је и колико измијењен, у ком смислу и с каквим циљем, итд.

Упоредо са овом подјелом јавља се још једна која је заснована на истом начелу. Ријеч је о подјели на *савремене* и *касније*, односно на *домаће* и *стране* изворе. Дакле, разлика између прворазредног и другоразредног извора примјењује се и на временску и просторну близину према историјском догађају и историјској појави. И код ове подјеле од битног значаја је разликовање између *оригиналних* извора који су одређеном догађају најближи и изведених извора који су настали преписивањем. Савремени извор је, по правилу, увијек сигурнији и поузданији (он је извор првога реда) од каснијег извора који обично има посредника, па према томе и није извор првог реда. Та разлика постоји и у просторном погледу, па је, по правилу, извор домаће провенијенције значајнији од страног извора. Пошто се код ових подјела за основу узима временска, односно просторна удаљеност, то су оне уже и конкретније од подјеле на прворазредне и другоразредне изворе. Савремени извор је много важнији од каснијег, јер први говори о непосредно доживљеном догађају, док други прича о том истом догађају послѣ дуже протеклог времена. На примјер, извјештај непосредног учесника у неком догађају из другог свјетског рата и НОР-а је много вреднији од посредних обавјештења оних савременика који нијесу директно учествовали у ратним збивањима.

б) Подјела на *примарне* и *секундарне* изворе је настала у новије вријеме. Она има пуно методолошко оправдање. Наиме, међу изворима има и таквих који свједоче о прошлости на основу другог, по правилу, старијег извора, који је сачуван. Такав извор има другачији значај у истраживању него онај који је сачуван као уникат и тако једини свједочи о догађају или историјској појави. У ствари, подјелом извора на примарне и секундарне долазимо до оне линије која граничи изворе и литературу. Зато је потребно строго разликовати појам *извор* (остатак прошлости) и појам *литература* (извјештај о чињеницама из прошлости). У историјске изворе могу да се уброје и дјела појединих историчара у којима се говори о одређеном раздобљу из раније прошлости. Обично су таква дјела написана на основу и

вора који су били сачувани и приступачни другима, али су касније пропали, нестали. Историчар је дужан да такво дјело подвргне критичком разматрању и да испита вриједност извора на које се његов аутор позива. У историјској терминологији дјела која говоре о историјским догађајима и појавама се називају *литературом*. Али неки историографски радови имају значај не само секундарног него чак и примарног извора. Тако, на примјер, средњовјековна историјска дјела (љетописи, хронике, хронографи, житија), у чијем се саставу садрже и неки извори старији списи, спадају у изворе од примарне важности. Ваља истаћи да се суштина ове подјеле своди на изворну вриједност, јер то што се један извор више пута понавља у литератури не добија ништа на значају. Највећу научну вриједност за историчареву спознају има само онај први извор из кога су остали писци црпили обавјештења.

У историјској науци бивало је случајева да је један извор који је дуго сматран примарним постао секундарни због тога што је накнадно утврђено да је настао на темељу неког старијег извора. Пошто ваљан доказ у истраживањима прошлости може бити само примарни извор, историчар када истражује прошлост мора да строго одвоји изворе од литературе — примарне од секундарних извора. Литература се наводи у историјским расправама, дјелима не само ради аргументације и доказивања ставова аутора него и због потребе да се пружи разноврсна допунска обавјештења, истакну ставови појединих аутора који су раније писали о одређеном проблему, да се критички укаже на супротне погледе и погрешке.

ц) Подјела извора на *остатке* и *традицију* је у методском погледу најважнија. Ова подјела је и најопштијег значаја, мада има историчара који то негирају. Она се заснива на чињеници да су неки извори *свједочанства по вољи својих аутора*, док су други настали *узгредно* као саставни дио историјске појаве или догађаја о коме се говори. Извори који представљају свједочанства о историјској појави самим тим што су сачувани спадају у *остатке*, док они који су производ намјере да пружи обавјештења о ономе што се збило спадају у *традицију*. (Постоји нејасноћа и због често употребљиваног појма *преостаци*, који је језички ружан, а још није ни адекватан значењу; превод је са њемачког језика). Под појмом *остаци* подразумева се велики број врста извора, међу којима и све врсте писаних извора (текстова). Остаци се могу груписати на: а) *остатке у ужем смислу* (тјелесни остаци, језик, стања и институције, управни и трговачки списи и приватна кореспонденција) и б) *споменике* (натписи, споменици, исправе). Ово је Бернхајмова подјела која је доста критикована (Бурђев и други) јер између тих категорија не постоји чврста граница, па један исти извор може припадати разним групама.

Међутим, знатан број историчара је ову класификацију прихватио без приговора.¹⁸

У *остатке* спадају све чињенице које служе као извор знања, затим обичаји, обреди итд. Исти извор може припадати различитим групама. На примјер, сваки манастир, српских или било којих других владара, представља остатак — предмет, али натписи на зиду манастира (цркве) који говоре о владару или повеља којом му се завјештавају привилегије спадају у традицију. Српске средњовјековне биографије владара и архиепископа спадају у традицију, али повеље и уговори (сачувани) владара су истовремено и *остаци*. И народне епске пјесме спадају и у остатке и у традицију. На примјер, пјесме из хајдучког или ускочког циклуса или циклуса за ослобађање Црне Горе спадају у традицију утолико што свјесно теже да прославе јунаке (истакнуте хајке и ускоке) или један историјски догађај и учеснике у њему, опјевајући и сам догађај и људе који су се истакли својом храброшћу у том догађају, али те исте пјесме, као резултат културног стања свога времена, као свједочанство о једном књижевном укусу, као слика једне друштвене средине, спадају и у остатке. Ипак, и поред тих тешкоћа око строге класификације извора, поједине врсте извора у цјелини спадају у једну или другу скупину — *остатке* или *традицију*.

Многи историчари са сумњом гледају на традицију као историјски извор. Традиција је, заиста, за разлику од остатака, мање поуздана као извор спознаје прошлости. Традиција се дијели на: а) *усмену традицију* (приче, легенде, митови, пјесме историјског садржаја, анегдоте, пословице, усмена генеалогија); б) *литерарну традицију* (натписи, анали, хронике, генеалогије, календари, биографије, мемоари и аутобиографије); ц) *публицистичку традицију* (леци, новине, јавна писма, часописи, политичке публикације, „црвене“, „бијеле“, „плаве“ и друге књиге које настају као резултат одбране државне политике итд.); д) *ликовну традицију* (композиције историјског садржаја, портрети, скулптуре итд.).

У остатке и традицију као историјске изворе спадају и разне фотографије, филмски снимци и сви други савремени аудиовизуелни записи.

Остаци су, дакле, разноврсни и разнолики извори. Дијеле се на три групе извора: 1) *материјални остаци* (грађевине — остаци зграда, станова, архитектонски споменици, мостови, храмови, разни предмети за свакидашњу употребу — оруђе, оружје, ношња, новац, грбови, људски тјелесни остаци, остаци житарица итд.); 2) *апстрактни остаци* (друштвени) — (обичаји, обреди, разне институције, језик, лична, географска и друга имена итд.) и 3) *писмени остаци* (повеље, уговори, закони, акта, преписка, записници, регистри, урбари, катастри, рачунари, признанице, раз-

¹⁸ В. Ђурђев, *Есеј о изворима*, 25; Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb, 1976, 244—245.

не књиге финансијске и управне садржине, литерарна дјела итд.).

И ова подјела остатака говори да се неки извори не могу строго сврставати у једну или другу велику скупину извора. Стога се поставља питање: у чему је онда значај подјеле која допушта да се исти извори рачунају у обије групе? Та подјела, прије свега, има искључиво практичан значај са становишта историчаревог рада на истраживању, јер остаци и традиција траже различит приступ у истраживању и, природно, различит критички поступак истраживача.

У начелу остаци, као непосредни трагови дјеловања људи у прошлости, сматрају се вреднијим изворима спознаје. Међутим, то мишљење је само дјелимично тачно, јер историчар данас не може апсолутизовати вриједност остатка као некада, пошто се зна да и они могу мање-више бити случајни остаци и да као такви не дају повезану и цјеловиту слику о битним промјенама свога времена, а осим тога могу носити искључиво класни и идеолошки печат. Од стварања државе и појаве писмености, а нарочито од модернизације државне организације и управе преовладали су бирократски документи.¹⁹ Али ни у тим писаним документима често нема трага о важним подручјима друштвеног и људског живота, што свједочи да је сам њихов постанак као остатка одредио њихову једностраност. Зато такви појединачни остаци не могу дати потпуну слику о историјском развоју. Тај њихов недостатак дјелимично може да надокнади приватна кореспонденција. Међутим, за истраживање прошлости у посљедњих неколико деценија и приватна кореспонденција је изгубила на значају, јер људи све више комуницирају телефоном, па и посредством приватних радио-станица, а то значи да

¹⁹ Појам „документ“ је у широкој употреби и то у значењу општег појма писаног историјског извора. У том значењу употребљаван је термин документ у класичном познатом приручнику *Uvod u istorijske studije* Ланглуа и Сењобоса. Још са ширим значењем појам „документ“ сретамо и код савременог француског историчара — методолога Шарла Самарана, који под једним термином обједињава „писмене документе, предметне, документе који се преносе посредством звука, слике или на други начин“ (*L' Histoire et ses méthodes, Volum publié sous la direction de Ch. Samaran, Paris, 1961, XII*). Ради појашњења појма документа ваља поћи од тога да ова ријеч води поријекло од латинског глагола доцере = поучавати, показивати, documentum, што значи писани доказ, свједочанство. Документ се карактерише као радни папир који служи за доказивање нечега, потврђујући право на нешто; писмена службена исправа која свједочи о личности имаоца; акт, писмено свједочанство о било чему. Под документима се подразумевају и повеље, исправе и други правни ваљани доказни материјали, затим разне грамате, законодавни, судски и други јуридички акти, приходно-расходне и друге службене књиге, статистичке анкете, стенограми, протоколи и сви други списи официјелног карактера (В. И. Стрелеский, *Теорија и методика...*, 84).

остаје мало писаних трагова.²⁰ Од остатака — докумената — најбројнији су и даље они који говоре о финансијској, трговачкој војној и црквеној управи, пошто се та подручја темеље на високом степену организације.

Традиција, за разлику од остатака, даје повезанију слику догађаја или историјске појаве, јер је у њеном обликовању учествовао аутор или колектив. У томе и јесте предност традиције у односу на остатке који су, по правилу, неповезани међу собом. Историчар из остатака извлачи податке у оној мјери у којој је способен да их уочи, открије, док му традиција непосредно указује на ток збивања. Из тих разлога извори који спадају у остатке, по правилу, поузданији су, не обмањују, док традиција може да буде несигурна и да понекад нереално приказује оно што се збило. У основи поузданост свједочанства из домена традиције о историјским чињеницама зависи од питања које историчар поставља извору. Када истражује изворе који спадају у традицију, мора да се служи критиком, да утврди и открије колико је извор могао или хтио да пружи истинску слику о оном што се збило. У реду са изворима — остацима главни напор истраживача састоји се у томе да искористи извор, тј. да га искористи као конкретно свједочанство. Дуго је, међутим, требало да се историјска методологија усаврши да изворе — остатке успјешно искористи у историјској науци.

У традиционалној историографији често се подјела извора на остатке и традицију назива и *документарном* и *наративним* изворима. У савременој историјској терминологији, међутим, под појмом документарни извори подразумијевају се *остаци*, а под наративни извори *традиција*.

д) Извори се дијеле и по својој *садржини*. Подјела извора по областима историје је често практичне природе. Ова подјела је настала тако што су историчари у непрегледном мору извора за разне периоде историјског развоја издвојили оне врсте изво-

---

²⁰ Још прије другог свјетског рата познати српски правни историчар Слободан Јовановић је упозорио да је телефон као средство погодно за брзо усмено саопштавање порука наређења па и најзначајнијих одлука како у рату тако и у миру, постао „највећи непријатељ историјској науци“. (Слободан Јовановић, *Тешкоће будућих историчара*, Политика, 7. јануара 1940). Полазећи од те Јовановићеве тачне констатације, а имајући у виду и друга техничка средства савременог комуницирања међу људима која су ушла у употребу последњих педесет година, наш савремени најистакнутији историчар Милорад Екмечић сматра да је „наше време аисторично“. Другим ријечима казано данас као да постоји завјера против памћења; многих докумената о најзначајнијим догађајима савремене историје нема, јер су одлуке о њима саопштаване телефоном, радио-станицом и другим техничким средствима, дакле, остајале су без писменог трага. Та чињеница даје могућност накнадног „стварања докумената“, а што погодује импровизовању и фалсификовању. Колико је, на примјер, Јосип Броз Тито донио судбоносних одлука у савременој историји народа Југославије а да о њима није остало никаквог писаног трага (званичног документа).

ра које су по садржини посебно значајне за поједине сегменте историјске науке. Таква подјела је нужна и због чињенице што све врсте извора немају подједнаку важност, поготово не у свим раздобљима. У наше вријеме, на примјер, историчар ће мање истраживати предметне изворе, јер му стоји на располагању веома бројна и разнолика писана грађа. Међутим, један грб, медаља или неки други хералдички предмети из XIV и XV вијека имају велики значај као извор, јер, у недостатку других, прије свега писаних извора, могу много помоћи да просудимо о земљи и њеном владару, о времену у коме су настали. И новац из средњег вијека може бити врло индикативан извор, јер лик и натпис на њему могу много помоћи да се сазна нешто више о владару који га је исковао и о привредној снази земље у којој је важио као средство плаћања. Али у XIX и XX вијеку практично се не може десити да о овој врсти предметних извора (медаљама, новцу, грбовима и др.) нема писаних података (законских прописа, чланака у штампи и др.) који објашњавају настапак и улогу ових предмета. Због тога медаље, грбови, ликовни детаљи на кованом новцу данас постају много више предмет изучавања историје умјетности или неке друга научне дисциплине, а мање историјске науке.

И неки други извори — остаци и традиција — данас имају мањи значај него што су их имали у ранијој историографији. Тако, на примјер, Душанов законик представља важан извор за читаву српску средњовјековну историју, а нарочито за историју Србије XIV вијека. Овај Законик је извор у пуном смислу ријечи за изучавање историје државе, права, друштва, државног и друштвеног уређења Србије онога доба, њеног судства, привреде, културе итд. Али један закон с краја XIX и из XX вијека има неупоредиво мањи значај као историјски извор, па ће за њега бити заинтересована само специјална грана правне историје. Наиме, у нововјековној историји доноси се толико много закона да у једној држави то постаје обична појава, а, осим тога, о ономе што садрже ти закони и други законски акти може се сазнати из извора с друге стране (експозе у скупштини, законска образложења, коментари, дискусије у штампи). Дакле, у новије вријеме број извора се нагло увећава, па је њихова класификација нужна, како по провенијенцији (поријеклу) тако и по садржини и појединим подручјима историјске науке. Такву подјелу диктира прије свега научна практичност. Из те практичности извори се према својој садржини дијеле на изворе за политичку, привредну, правну, друштвену, ратну, културну, црквену историју или на историју умјетности, архитектуре, насеља, технике и др.

VI ВАЖНИЈЕ ВРСТЕ ИЗВОРА ПО ЕПОХАМА И САДРЖАЈУ

Структура историјских извора по врстама није иста у појединим добима. Историјска методологија води рачуна о томе који су најважнији извори за поједине епохе. Разне врсте извора траже различит методолошки и критички приступ историчара, као и примјену метода разних помоћних научних дисциплина у циљу њиховог коришћења. Извори се сабирају: чувају и технички обрађују у архивама и другим културним установама (библиотекама, музејима, археолошким и другим збиркама). Због тога је за историчара важно да се унапријед упозна с главним врстама извора и свим обавјештајним средствима о њима. Разумије се, то је могућно остварити само у глобалу, у општим цртама, јер како постоји веома велики број извора то није могуће остварити потпунији увид у све оно што чини архивско благо. Али, ту нам помажу посебне методологије (за античку, средњовјековну, историју новог вијека, модерну историју и др.) које пружају детаљнији и потпунији увид у врсте извора по појединим епохама. И истраживач историје Црне Горе мора познавати све те методологије.

Указаћемо на неке важније врсте извора, идући од најновије ка најстаријој прошлости Црне Горе. За проучавање савремене историје све чешће се сретамо и са изворима који су настали укључивањем модерних техничких средстава у комуницирање међу људима. То су усмени извори снимљени на *плочи* или *магнетофонској врпци*. Они су се нарочито развили у посљедње три деценије. Ти *акустични документи* (тонски записи) садрже важна свједочанства о појединим догађајима (снимање разних засиједања, конгреса, парламената, конференција, манифестација, демонстрација, јавних говора и др.), затим сјећања учесника о неком догађају, разговоре и интервјуе са истакнутим личностима и друге приче. Ова врста извора није имала до сада неку већу улогу у историјској науци, али савремена историјска наука у њих увелико полаже наду. Они ће убудуће још више добивати на значају. И код употребе ове врсте извора историчар мора да изврши строгу критику њихове оригиналности и аутентичности, односно да утврди да ли је тонски запис оригиналан или је прерађен звучни документ. Магнетофонске врпце се могу исјећи, а како се снимљени материјал може пренијети на нове врпце, то историчар често може добити утисак да је текст неоригиналан и непотпун. И обрнуто, тонски запис се може успјешно скраћивати и кривотворити да на историчара оставља утисак оригиналног или аутентичног документа. Дакле, и код звучне документације, као и код врло старих писаних извора, за истраживача се поставља проблем како утврдити оригиналност, јер се зна да само један извор може бити оригиналан, док су остали преписи, који могу бити вјерни, аутентични с текстом оригинала, али и не морају. То све тражи од историчара

максималну опрезност и критичност да би утврдио оригиналност или аутентичност звучног документа.

Тонске или фонобиљешке имају предност над другим изворима, јер се на једном мјесту могу наћи различити ставови, уочити разлике у схватањима, мишљењима и погледима људи на друштвене, политичке, културне и све друге животне проблеме итд. *Тонске или фонобиљешке* се већ увелико користе као ваљан доказни материјал у историјским истраживањима. У црногорској историографији, међутим, ова врста извора још увијек се мало користи, мада је јасно да се, рецимо, многи догађаји и појаве из наше, као и свјетске послеријатне историје, не могу довољно јасно сагледати и о њима донијети сигурни судови и оцјене без ослоњања и на њих. Ове врсте извора се чувају у специјалним архивским установама, које их на посебан начин региструју и стављају на увид историчару — истраживачу или неком другом културном посленику. И сам историчар може помоћу тонских биљешки доћи до извора. Он то чини тако што уз помоћ магнетофона снимом усмени разговор са неким учесником историјског догађаја и тако га учини доступним и другим истраживачима.

Фотографија као историјски извор постаје све драгоцјенија помоћ историчару. Она (од проналаска у првој половини XIX вијека) биљежи детаљ, оживљава атмосферу и значај историјског догађаја. Фотографија је продрла у многе гране живота и науке. Она помаже историчару да упозна умјетничка дјела из разних крајева свијета, старине, градове и друга насеља, привредне и друге објекте, од којих неке, иначе, никада не би успио да непосредно види. Позитивне стране фотографије као савременог извора су у томе што је она повезана са свим гранама људске дјелатности. Међутим, како фотографија увијек не репродукције стварност, то и код њеног коришћења историчар мора бити критичан. Наиме, познато је да се фотомонтажом, ретушом и другом техником може кривотворити стварност или се детаљу може дати другачије значење избором момента, кадра, освјетљења и слично, што утиче на промјену изгледа објекта, изгледа и држања снимљене особе, групе и сл. Свјedoци смо да има објављених фотографија чија легенда одудара од кадра, мијења смисао фотобиљешке. Другим ријечима и фотографија се може фалсификовати. Све то захтијева од историчара да критички поступа код употребе фотографије као историјског извора.

Ваља знати да су се паралелно с развојем фотографије развијали и системи за механичку репродукцију (штампање) фотографских снимака (литографија), што је омогућило примјену фотографије за илустрацију историографских радова. Усавршавање система механичке репродукције фотографије омогућило је и њено преношење на даљину (теле-фото), што значи да је ова врста извора постала доступна људима широм свијета. Фотографија је основа филма и телевизије. Документи, књиге,

часописи и новине снимају се микрофилмовима или се израђују њихови *фотостати* — специјалним поступком израђене копије у природној величини. Фотографи нашега доба, на темељу искуства од једног и по столећа, захваљујући усавршеним фотоапаратима и камерама, у могућности су да забиљеже сваки догађај, почев од детаља из природе, историјских споменика до апстрактних комбинација, а садржајно од естетске игре социјално ангажованог документа.

Филмски снимци су такође важни извори за историју Црне Горе. Филмском техником, као што је познато, почињу да се биљеже догађаји од почетка нашег вијека. Уочи првог свјетског рата родиле су се „филмске новости“, које су систематски биљежиле најважније догађаје политичког и другог карактера.

Прве документарне филмске снимке код нас су направили странци почетком овог столећа. Приликом крунисања краља Николе I Петровића 1910. године снимљено је неколико филмских верзија тих свечаности. Филмски је снимљен и боравак краља Николе у Бечу (1912), а затим су филмски забиљежене сторије о борбама на Тарабоцу и опсада и заузеће Скадра у балканском рату (1912.). Од онога доба снимано је више сторија о Црној Гори и њеном стању под аустро-угарском окупацијом. Између два свјетска рата снимљено је више документарних историјских филмова (пренос Његошевих костију са Цетиња на Ловћен 1925, затим филмска репортажа о побједи на Граховцу — прослави 1928. на Цетињу) Б. Гушић је 1930. године снимео дугометражни документарни филм *Дурмитор*, а 1940. године снимљен је филм о прослави мојковачке битке.

У циљу коришћења филмског материјала у ратно-пропагандне сврхе све зараћене стране у првом свјетском рату су пуно полагање на снимање ратних и других догађаја. У међуратном периоду и у другом свјетском рату филм је, с обзиром на то да је узнапредовала филмска техника, продро у све стране друштвеног живота. Захваљујући томе данас има много драгоценог филмског материјала који историчару може помоћи као извор да стекне тачнија и обухватнија обавјештења од оних које нам нуди штампа и друга публицистика. Филмски материјал из другог свјетског рата пружа стравичну слику о разарањима и ратним пустошењима, масовном убијању људи, логорима смрти и другим страховтама. Таквог изворног материјала има и у борбама и ратним страховтама на простору Црне Горе.

Послије II свјетског рата, поред филма, врло значајан извор је и *телевизија*. Историчар који проучава наше доба, нарочито посљедње четири деценије југословенске историје, не би могао дати потпуну слику тих збивања без коришћења филмског материјала. По исто важи и за проучавање свјетске историје и историје свих других држава и народа. Телевизијски и други филмски материјали нарочито историски филмови и репортаже,

постају незаобилазни извори за савремену научну историографију.²¹

И код употребе филмског материјала као извора историчар мора бити строго критичан. Сlike и звук филмског материјала произилазе из три извора: а) из непосредне регистрације оператора, б) из купљених планова или секвенци и ц) из архива. Код монтаже филма често се може измијенити оно што је регистровано и првобитно фиксирано као стварност. Примјера ради, неки снимљени говор који је трајао пола часа може се свести на неколико минута. Монтажери могу убацивањем филмских секвенци и звиждука дати другачију слику понашања публике на јавном скупу и сл. Ако се жели приказати „одушевљена маса“, и то је могућно филмски постићи (приликом посјете државника). Има, међутим, документарних филмова који су права ремек-дјела и они посредством телевизије пружају квалитетне представе о стварности, односно о ономе што се збило. Они су драгоцено свједочанство и за историчара савремене епохе, али је њихова критичка употреба компликованија него када се користе писани извори. Значајно мјесто као изворима сазнања припада и играним историјским филмовима. Када је ријеч о филмским материјалима и њиховом коришћењу, може се констатовати да ову врсту извора сасвим мало користи југословенска историографија, а црногорска готово никако.

Писани извори су најбројнији и најзначајнији по својој улози у историјском истраживању. Први писани извори европске историје потичу из грчко-римског свијета. Знатно старији сачувани извори ове врсте потичу из историје старог Египта (Архив Тел-ел-Амарна за XIV вијек прије н. ере), Месопотамије (Асур-банипалова библиотека у старој Ниниви из VII вијека прије н. е.), Мале Азије (Хетски државни архив у Багазкому) који говори о прошлости држава и владавине владара ових земаља. Ријеч је о споменицима — писаним изворима хијероглифског и клинастог писма, чија је практична употреба готово немогућа због непознавања ових писама.

Писани извори (у смислу „докуменат“) дуго времена су сматрани јединственим и једино вриједним пажње историјским споменицама. Европски архивисти медиевисти су тврдили: »Quod non est in actus, on est in mundo« (Чега нема у документима, тога нема у природи). И француски теоретичари методолози Ш. Ланглуа и Ш. Сењобос поставили су тврдњу да је докуменат „јединствен извор историјског знања“.²² Оваква тврдња објективно је водила сужавању проблематике историјског истраживања, јер је искључивала историјски развој прије појаве писме-

²¹ Georges Sadaul, *Photographie et cinématographie, Cinematheques et phototheques, Teoignages photographiques et cinématographiques*; Michel Francois, *Les Filmotheques* у knjizi: *L'Histoire et ses méthodes*, 772—782; 1167 1178; 1390—1410; 1179—1183; M. Gross, *Historijska znanost*, 249—250.

²² Lenglua i Senjabos, *Uvod u istorijske studije*, 174.

ности, водила је сужавању базе извора, којом историчар оперише у свом научно истраживачком раду. И други француски историчари, који су слиједили Лаглуа и Сењобоса, у њиховој позитивистичкој теорији историјске спознаје, такође су све полагали на рукописне или штампане изворе.²³ Овакво гледање на ову врсту извора подвргао је критици француски историчар Лисијен Февр, који је, између осталог, писао да не бисмо знали историју више од десетак вјекова уназад ако би се историјска наука темељила само на писаним изворима. „Све што су радили научници — каже Февр — засновано је не само на транскрипцији текстова већ и на цјеловитој реконструкцији прошлости уз помоћ конвергентних дисциплина, које се узајамно прожимају. Историчар је обавезан да све то искористи, а не да замуцкује уплашено, да ништа не зна урадити“.²⁴

Најстарији писани извори грчко-римског поријекла су различите врсте натписа на камену и другом тврдом материјалу. Њима се бави *епиграфика*. Различити филозофски, религиозни, књижевни и научни текстови су сачувани на папирусима. За античку грчку историју значајни су извори који спадају у традицију: легенде, митови, затим логографи и сами историчари, почевши од Херодота и Тукидида, чији радови преко римске и ранохришћанске историографије постају узор и за средњовјековне анализисте и хроничаре. За најстарију историју Рима (републике и доба царства), уз натписе и календаре (фасти), у најважније изворе спадају старији анализисти и римска историографија, чији процват пада у вријеме касне републике и царства, од 2. вијека прије н. е. до 2. вијека нове ере. И правни списи — закони и други акти — овог периода спадају у значајне историјске изворе. На римску историографију имала је велики утицај античка грчка историјска литература, а римска се, на одређен начин, надовезује на ранохришћанску историографију која је важан извор сазнања за прва стољећа средњег вијека.

У најстарије средњовјековне писане изворе (наративног карактера) спадају *анали* (лат. *annales* = љетопис) који се јављају већ код најстаријих цивилизованих народа (Египћана, Асираца, Кинеза и др.). На развој европске историографије непосредно су утицали анали античког Рима (збирка од 80 књига под насловом *Annales maximi*). Они шкрто и сувопарно говоре о свим догађајима које су њихови аутори, углавном свештеници, сматрали достојним и важним да их забиљеже и запамте (ратови, битке, епидемије, ријетке природне појаве, смртни случајеви и све остало што је повезано с владарем). Излагање у аналима тече неповезано, догађаји се рађају хронолошким редом без икакве систематичности. Чест је случај да се анализисти међу-

²³ О. М. Медушевская, Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии, „Вопросы истории“ №-8, (Москва), 1964, 77.

²⁴ L. Fabre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, 71.

собно преписују, а то значи да се увећавају и шире њихове грешке и заблуде. Касније се назив *анали* употребљавао и за историјска дјела појединих писаца. У новије вријеме под називом *анали* излазе поједини историјски часописи са строгим научним садржајем. (Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, Анали Јадранског института, Анали Правног факултета у Београду итд.).

Сродан род са анализама је *хроника*, јер и у њој се прича одвија хронолошким начелом, али је излагање повезано а оквир много шири. Хроника је као историографски род доминирала у средњем вијеку, а потиче од једног писца који излагање материје даје по устаљеним обрасцима. Многе средњовјековне хронике претендују да буду „свјетске историје“. Слична хроникама је једна друга врста историографских дјела звана *Геста* (дјела) и „*историје*“ у ужем смислу. „Историје“ су се развиле из мноштва легенди, митова, пјесама и разних других прича у којима се назире историјска основа о појединим народима, племенима, свјетовним подручјима, епископијама итд. Разумије се, све то је доста у зависности од „дјела“ владара и црквених великодостојника. У „историјама“ су јасно изражене умјетничке амбиције, а и читаоци су их доживљавали као књижевна дјела. Умјетничкој форми је било готово све подређено, па је, чак, то ишло и на уштрб историјске истине. У овој врсти историјских дјела није су навођена документа и писма, већ је њихов садржај преливан у фиктивне говоре и тако је реторика, којом су она била прожета, још више појачавана. Све то је правдано тиме да се не нарушава стилско јединство у овим „историјама“.

Битан саставни дио средњовјековних наративних извора су и *витеа* или *хагиографије* (животописи светаца или оних које је требало прогласити свецима). У ову врсту спадају и *легенде* и *приче о чудима* (мирацула) светитеља.²⁵

У много важније изворе за средњовјековну историју спадају *биографије*. Тај облик историјског казивања се одржао непрекидно до наших дана. Историјско причање у биографијама је концентрисано око владара или неке, по правилу, истакнуте личности. Биографија је настала као род још у античко доба (Плутарх: Атински државници). У античким и средњовјековним биографијама њихови писци су више тежили да умјетнички прикажу личност о којој пишу него да је критички сагледају и оцијене. Ипак, биографије имају доста историјског ткива и представљају важан извор сазнања историје.

За проучавање српске средњовјековне историје, а то значи и историје Црне Горе, нарочито су драгоцјен извор — *житија* (биографије) владара и архиепископа из доба Немањића и деспота Стефана Лазаревића. Старе биографије (животописи, житија) најзначајнији су дио српске средњовјековне и књижев-

²⁵ M. Gross, *Historijska znanost*, 250—251.

ности и историје. Проистекле су из хагиографија (житија светаца), а описују животе српских владара и црквених великодостојника — архиепископа. То је врста дворске литературе. Прве биографије писали су чланови владарских породица или учени представници црквене хијерархије. Први српски биограф Сава (Растко), син великог жупана Немање, написао је *Живот Св. Симеуна (Немање)*. Његов брат краљ Стефан Првовјенчани написао је *Живот Стевана Немање*. Писци осталих знатнијих биографија су: Доментијан, *Живот св. Саве*, архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*. Поред ових писаца познати су као биографи: Теодосије и Цамблак, а Данило II је имао своја, по свему судећи, два настављача. У XVII вијеку пећки патријарх Пајсије написао је *Живот цара Уроша*. Све ове биографије су значајне као извори за српску средњовјековну историју, укључујући ту и Зету у доба Немањића. Биографије се јављају и у новијој српској књижевности — од друге половине XVIII вијека.

У књижевности и историографији Црне Горе биографски елементи налазе се у хагиографији *Живот зетског кнеза Владимира* (XI в.), која је, по свему судећи, написана на основу народних пјесама и причања. Марко Миљанов у свом дјелу *Примјери чојства и јунаштва* (XIX в.) даје ликове својих јунака, људи који су му били познати лично или по казивању. Гавро Вуковић је у форми мемоара испричао биографију свога оца војводе Миљана Вукова (*Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820-1886*). У новије вријеме више је рађено на биографској литератури у Црној Гори. Мање више све ове биографије стоје на граници књижевности и историје, па их историјска наука користи као једано од извора.

У средњовјековне наративне изворе спадају и *вите* (житија светаца или оних за цркву заслужних људи које је требало да црква прогласи за свеце), јер и у њима има понешто историјске истине. Такође и *легенде* и *приче о чудима светаца* (миракула) садрже податке од значаја за проучавање историје, па и њих историјска наука користи као извор знања.

У најважнију врсту извора за античку, средњовјековну и нововјековну историју спадају *акта*. Уз акте, која су веома бројна, најважнија врста су и *повеље* (исправе, листине, дипломе) које преовлађују у средњем вијеку. Акта и повеље, као најважније врсте писаних извора, могу се пратити од далеке прошлости па до нашег времена. И једна и друга врста представљају писана свједочанства пословне или правне садржине, настала током дјеловања појединаца или државних и других јавних институција.

Акта су службени списи, састављени у слободнијим формама (током времена те форме су постале непрегледно разнолике) и настајала су понекад у већем броју поводом истог посла.

Све до краја XVI вијека могао се још некако утврдити извјестан број типова и форми аката, али је то касније постало сасвим немогуће, пошто су се акта непрегледно намножила.

Повеље (исправе, листине, дипломе) су најважнија врста извора за средњовјековно раздобље. Одликују се тиме што су састављене у мање-више строго одређеној форми и што су, по правилу, за разлику од аката, настајале појединачно, садржећи у себи све релевантне елементе обављеног посла који је био повод њиховом постанку. Свака повеља, у извјесном смислу, представља индивидуалност, док то није случај са актом. Повеља се као свједочанство може разумјети сама за себе, а акт тек у заједници са осталим актима, списима. У хронолошком погледу акта и повеље се смјењују. Ипак, све до XVI вијека суверено је владала повеља (наравно, акта су многобројнија), а од ренесансе, усљед компликованости послова и ширења администрације, повеље узмичу, а акта преовлађују у државној администрацији и цјелокупном јавном животу. У новије вријеме повеље имају сасвим изузетну, свечану улогу (повеље и разне дипломе), док су акта доминантни службени списи.

И повеље и акта као извори представљају остатке. Обје врсте су погодни и поуздани извори за истраживања због објективности, па су на великој цијени у историјској науци. Како је настајала узгредно, у току обављања послова, ова врста извора, уопште узев, не обмањује и не даје искривљену слику посла поводом којег је настала, (под условом да није фалсификат). Такође обје врсте ових извора саопштавају, по правилу, доста података, чињеница, па је и у томе њихова вриједност за историјску науку. Повеље су сачуване у мањем броју оригинала, док је више преписа овјерених од појединих владара, нотара и других државних чиновника, а има и сачуваних концепата на основу којих је настао оригинал повеље односно исправе. Отуда је веома важно да истраживач утврди аутентичност повеље, утолико прије што су повеље биле највише подложне фалсификовању. Аутентичност се утврђује веома сложеним и нијансираним методолошким поступцима: на основу алализе форме, писма, исказа итд., а дисциплина која се тиме бави назива се *дипломатика*.

Главни противници историјске истине су лажи, обмане и заблуде које се јављају у разним формама и садржајима.²⁶ Фалсификовање повеља и других врста писаних извора, умјетничких предмета, новца и других драгоцености била је честа појава како у прошлости, тако и у ово наше доба. Фалсификовању докумената прибјежавано је из разних разлога, а најчешће из материјалне, односно финансијске користи, политичког интереса, родољубља, жеље да се сачувају друштвене привилегије (ако би, на примјер, повеља била уништена или на други начин нестала успостављањем новог документа по сјећању) итд. У фал-

²⁶ М. Дашић, *Uvod u istoriju*, 107—112.

сификовање се убраја и интерполација (уметање новог текста у аутентични текст), као и пристрасно скраћивање изворних докумената приликом објављивања зборника и збирки историјске грађе. Кривотворење изворног текста може настати и ненамјерним проширивањем изворног документа што се назива *глосама* (проширивање аутентичног исказа текста преписивањем записних коју је читалац учинио на маргини документа).²⁷ Свих ових врста кривотворења има и у повељама, а сретају се и у другим списима који су настајали у прошлости и на тлу данашње Црне Горе. Али и ти кривотворени документи представљају изворе које историјска наука својим методама користи (и ваља да користи) у реконструкцији историјских догађаја и појава.

Историјска методологија се бави и утврђивањем аутентичности аката, али ту се не полаже толико на анализу форме већ се испитивање усредсређује на узајамни садржајни однос између појединачних аката. Пошто у пословима, и то не само оним који су претходили настанку повеље, дипломе, уговора и друге исправе, него и у моменту њеног издавања, постоји тежња да се ток ствари, из одређених интереса, чак и нетачно прикаже, то има и повеља и аката са кривотвореном садржином. Због тога се ова врста извора подвргава не само спољашњој него и унутрашњој критици која има за циљ да испита истинитост текста. Тај поступак тражи велико стручно знање од истраживача и, наравно, прецизност у анализи садржине докумената.

Акта се по поријеклу и садржини дијеле на: *спољнополитичка, управна, судска, војна, финансијска, трговачка, просвјетно-културна, црквена* итд. За историчара проучавање неких од ових врста аката представља проблем. Тако, на примјер, код спољнополитичких аката се, за старија раздобља, мора водити рачуна о томе да се преписка водила двојако: по једном каналу, за који се претпостављало да акт може доћи у непожељне противничке руке, и по другом, строго тајном, који је морао доћи на право мјесто, односно ономе коме је упућен. Зато није риједак случај да су се подаци у таквим актима веома разликовали. Научник, по правилу, треба да више држи до података из тајних докумената, аката. Велику опрезност у испитивању и строго критичност захтијевају, због своје садржине, природе, шпијунски и конфидентски акти, извјештаји. Када се користе судски акти, поред оног што садржи једна судска пресуда, историчар треба, опет, да води рачуна о томе шта је одбачено од исказа свједока на судском претресу као сумњиво и непоуздано, јер и тај материјал може бити од интереса за научно промишљање.

Регистри, који се у развијеним државама почињу водити од XVI вијека, спадају такође у важну групу писаних извора. У великим књигама сукцесивно су регистровани, уношени подаци одређене врсте: о *порезима, издатим путствима* или на-

²⁷ Исто.

редбама, даровима, приходима и расходима итд. Многобројни су протоколи ове врсте који, као извор, помажу да историчар истраживач стекне слику о врсти, облику и обиму обављених послова и спроведених државних мјера итд. У ову врсту извора се убрајају и *урбари* (земљишне књиге), који су у Западној Европи почели да се воде још од IX вијека, а у којима су биљежена давања феудалном господару. За економску историју јужнословенског простора уопште, па и за прошлост Црне Горе, као извор су значајни и разни записи манастира и других цркава, свјетовних владара и градова, јер се у њима налазе подаци о њиховим посједима и разним приходима. Такав значај имају и разни извјештаји о царинама, занатству, трговини, рударству и другим привредним дјелатностима. За аграрну историју извори су и *државни катастарски пописи*, који су се врло рано почели уводити у српским земљама под утицајем Византије. Дефтери или земљишни протоколи (катастарске пописне књиге) су веома драгоцјени извори за проучавање турског система владавине, односно друштвено-економских односа који су владали на нашем простору у доба турског вишевијековног окупационог система. С изградњом великих европских монархија од XVI до XVIII вијека и, наравно, касније, настао је велики број управних списа различите врсте, међу којима за историчара видну улогу имају *извјештаји* (релације) посланика, специјалних емисара и других личности у служби владара или одређене институције.²⁸

Љетописи. — У најстарије писане споменике спадају и *љетописи*. У љетописима, као доброј старој форми, историјско приповиједање сваки догађај доводи у везу са другим догађајем и то обавезно са аспекта посљедица политичког и друштвеног развоја. У основи семга појма ове форме историјског приповиједања садржана је временска представа о збивањима. Ријеч „љето“ (у смислу година, вријеме) садржана је у основи свих назива љетописа код словенских народа. Српскохрватска ријеч *љетопис* (као и у руском језику) буквално значи *годишњак* (годопис), то јесте запис по годинама. (Синоними за љетопис су *хроника* и *анали*). Љетописи су, као књижевно историјски род, пратили историјски развој нашег народа, односно државе на црногорском данашњем простору још од њеног настанка. О томе свједочи *Љетопис Попа Дукљанина* или *Барски родослов*.

У љетописима се обично примјењују два принципа у излагању историјских догађаја на основу њиховог одређења према мјесту настанка. Тако се, на примјер, ствара, саставља историја једног манастира, једног властелинства или града, једног краја, једне школе итд. Други принцип састоји се у временском обједињавању догађаја (за једну годину или низ година).

Развој љетописа као књижевно историографског рода прошао је кроз више етапа и на црногорском простору. *Прву етапу*

²⁸ M. Gross, *Historijska znanost*, 250—252.

чини вријеме формирања летописних споменика (X—XII вијек). То је етапа историје Дукље, односно Зете и Србије (Рашке) као држава у настајању и времена њихових борби за стицање самосталности. У тој првој етапи српске земље су успјеле да се организују као државе и да остваре своје територијално јединство.

Другу етапу чине српски летописи који обухватају вријеме од XII—XV вијека. Тај период је карактеристичан по томе што је завршена епоха ранофеудалне разјединости српских земаља и дошло је до стварања моћне државе под династијом Немањића која је владала пуна два столећа. Од друге половине XIV вијека, као што је познато, настаје период тријумфа феудалних снага сепаратистичке идеологије, па је дошло до снажења обласних господара и разбијања територијалног јединства Србије. У том периоду биљежен је и пораст локалног летописања, које је било карактеристично за сваку новонасталу феудалну обласну државну творевину. Међутим, због турских освајања наших земаља (од краја XIV до краја XV вијека) сачувало се мало летописа из цијеле епохе средњег вијека, јер су у војним походима, праћеним пљачком, пожарима и разним другим рушилачким поступцима, страдали многи споменици културе — непокретни и писани, па, разумије се, и летописи. Но, и поред тога, поједини летописи су избјегли судбину уништења (*Летопис попа Дукљанина*, на примјер), а други су се сачували у усменом казивању, причама, које су се сабирале око појединих, најзначајнијих догађаја тога периода.

Трећа етапа у историји наших летописа може се пратити од краја XV па све до краја XVIII вијека. То је период турске владавине српским земљама, дијелом Црногорског приморја и Далмације владала је Млетачка Република, а Аустрија је под својом влашћу држала словеначке покрајине, дио Хрватске, од краја XVII вијека и Словенију и остале хрватске крајеве из којих су протјерани Турци, као и територије насељене Србима сјеверно од Саве и Дунава и Војну крајину, а од краја XVIII вијека Дубровник, Боку Которску и дио Црногорског приморја до близу Бара. Летописна литература и хронике из тог периода стране доминације нашим југословенским простором нешто су богатије и чине значајну изворну основу за проучавање историје Црне Горе. Развитак друштвено-политичког живота, под туђинском влашћу, постављао је и нова питања историје, рађало се ново историјско схватање, ново осмишљавање догађаја историје. Чежња за изгубљеном јединственом српском државом постала је идејна мотивација борбе за ослобођење српског народа и стварање националне државе. Летописи свједоче да је историјско памћење постепено јачало у свијести нашег народа. Бројни су летописи, хронике и разни други записи из тог периода који свједоче како су осмишљавани савремени бурни догађаји, што историчару даје добру грађу, односно основу да утврди везе између узрока њиховог настанка.

Из овог периода за историју Црне Горе, поред љетописа на српском језику (*Цетињски љетопис*, *Зборник хрисовуља, законских и других записа из XVIII в.*), значајан је као историјски извор и обимни *Љетопис црковни* Андрије Змајевића, надбискупа барског и примаса српског, написан (у XVII в.), на латинском и српском језику (латиницом и ћирилицом), као и неки други оновремени списи. Блиска овој врсти литературе је и остала историографија барока и просвјетитељства XVII и XVIII вијека написана на италијанском језику а која се односи на прошлост Боке Которске и поједина мјеста у осталом дијелу нашег Приморја, а ту се спомињу и догађаји у ондашњој Црној Гори. Љетописној литератури су блиска и историографска дјела: владике Василија Петровића *Историја о Черној Гори* (1754.), *Кратки опис Зете и Црне Горе* (рукопис непознатог Цетињанина из 1774, писан неком мјешавином руског и српског језика) и спис Јована С. Балевића (1757), „Албано-Црногорца из Братоножића“, у коме се представља, излаже „кратко историческо-ђеографско описаније“ Црне Горе.

Сваки историчар који се бавио иоле обимнијом темом из историје Црне Горе, односно српске историје уопште, морао се ослањати у свом раду на јединствени љетописни зборник: *Стари српски записи и натписи* Љубомира Стојановића.²⁹ Тај зборник је једно од капиталних изворних дјела српске културе, штампан у шест књига, обухвата огроман број љетописних записа и натписа, незамјенљивих извора за проучавање историје и културе српског народа. У овим књигама сакупљена је богата грађа — текстови из старе српске књижевности и историје — која је настала на српском простору — од почетка писмености па све до средине прошлог вијека. Извори које је под општим именима записа и натписа сакупио и објавио Љ. Стојановић у својих шест књига „највише се од свих извора отимају систематском упознавању и проучавању. Они су разасути у хиљадама рукописа, у разним љетописима и хроникама, на великом броју предмета који се чувају на стотинама мјеста, који се налазе у многим црквама, манастирима, на сликама, на надгробним споменицима, рукописним и штампаним књигама и другим покретним и непокретним предметним споменицима“.³⁰ Велики број записа и натписа из обимног Стојановићевог корпуса потиче са простора Црне Горе. Зато значај и величину тог корпуса љетописних записа и натписа, као и бројне литературе о њима, настале последице изласка последњих књига 1926. године, могу да осјете и

²⁹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд, 1902 — књига VI, Београд, 1926. — У свих шест књига објављено је 10.522 текста разних записа и натписа који су обилежавани искључиво бројевима по књигама.

³⁰ Сима Ђирковић, *Поговор — Уз прву књигу старих српских записа и натписа фототипског издања Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд, 1982, 3—11.

сви данашњи истраживачи прошлости Црне Горе кад практично раде на њиховом савлађивању.

Послије Стојановића и други научници су радили на сакупљању записа и натписа, али, на жалост, његово дјело никад није добило прави наставак. Познати историчар Владимир Ђоровић, један од најближих сарадника Љ. Стојановића и један од његових добронамјерних критичара, приредио је збирку записа и натписа, етнографских споменика и гробних натписа латинских и грчких, али је све то због стицаја несрећних ратних прилика (априла 1941) остало непубликовано.³¹ И у Ђоровићевој грађи има доста записа и натписа са подручја данашње Црне Горе. На сакупљању и издавању записа и натписа и друге грађе са српског простора упоредо са Стојановићем радио је и В. Петковић који је објавио једну књигу старина.³² Петковић је објавио још и три мање збирке записа и натписа,³³ у којима, као и првој, има изворног материјала и са простора Црне Горе. Бурђе Бошковић који је радио на проучавању архитектонских споменика на тлу Србије и Црне Горе првенствено је биљежио натписе, али је на тим путовањима скупљао и касније објављивао и записе. Међу његовим натписима и записима има приличан број и оних забиљежених са споменика у Црној Гори.³⁴ Записи из појединих рукописа и натписи са архитектонских споменика Црне Горе објављени су у мањим збиркама.³⁵ Знатан број

³¹ Д. Митровић, *Библиографија Владимира Ђоровића*, Историјски гласник, 1—2, 1976, 313, биљежи да Ђоровићева породица међу необјављеним рукописима чува, под бројем 101, збирку *Стари српски записи и натписи*, стр. 84 (Збирка је 31. марта 1941. била примљена у Академији за штампу). У заоставштини постоје и рукописи *Епиграфски споменици* (88 страна, бр. 29) и *Гробни натписи латински и грчки* (око 150 стр. бр. 21). Ђоровић је, ипак, стигао да објави један дио драгоцених записа и натписа, што се види из цитиране библиографије (бр. 175, 354), а посебно су значајни *Епиграфски прилози*, ужноставенски филолог, 5, 1925—1926, 195—202; *Прилози за нашу старину књижевност и историју*, *Зборник за историју Јужне Србије и сусједних области*, 1, 1935, 77—131.

³² В. Петковић, *Старине. Записи, натписи, листине*, Београд, 1923.

³³ В. Петковић, *Натписи и записи у старим црквама српским*, *Старинар*, 2, 1925, 17—32; 6, 1931, 79—86, 10—11, 1935—1936, 37—46.

³⁴ Видјети Бошковићеве *Археолошке белешке и белешке објављене у Старинару*, 6, 1931, 140—189; 7, 1932, 88—126; 8—9, 1933—1934, 255—276 и 277—302; *Гласнику Скопског научног друштва* 11, 1932, 212—223; 12, 1933, 147—156; затим извјештаје у *Годишњаку Академије наука*, ур. *Неколико натписа са зидова средњевјековних цркава*, *Споменик*, 87, 1938, 1—19; *Неколико натписа и записа*, *Старинар*, 13, 1938, 208—216.

³⁵ У *Зборнику за историју Јужне Србије и сусједних области* (књ. 1, 1936, сепарати су под 1935. годином) објављене су збирке В. Цвијетића и Д. Вуксана са простора Црне Горе, али и у осталим има записа и натписа са црногорског простора, за изучавање историје Црне Горе посебно су значајне збирке М. Филиповића, *Неколики херцеговачки записи*, *Старинар*, 13, 1938, 205—207; Д. Анастасијевића, *Споменици из старих цркава у „Санџаку“ неиздани или с погрешкама издани*, *Богословље*, 6, 1931, 64—72; Ј. Мирковића, *Записи из Пиве, Мораче и Косијерева*, *Богословље*, 20, 1961, 112—117; Д. Вуксана, *Рукописи Цетињског манастира*, *Зборник за историју Јужне Србије и сусједних области*, 1, 1935, 190—221.

записа са црногорског простора је откривен (и открива се) приликом инвентарисања и описа рукописа који се чувају у јавним или манастирским библиотекама.³⁶ Између два свјетска рата системски је почело проучавање црквених и манастирских ризница, којом приликом је откривен знатан број записа љетописног карактера. На том послу је много учинио Л. Мирковић и његови настављачи.³⁷ Записи и натписи спорадично су објављивани и у цетињским *Записима*. Послије другог свјетског рата (од 1955) издања записа и натписа и литературу о њима системских биљежи библиографија објављена у часопису *Старинар* из које се може видјети шта све потиче из Црне Горе. И у најновијим радовима В. Мошина, Г. Томовић и других истраживача заступљени су писани ћирилски рукописи, записи и натписи са територије Црне Горе.³⁸ Сва та грађа је незаобилазна у проучавању старије прошлости Црне Горе.

VII ОСТАЛЕ ВРСТЕ ПИСАНИХ ИЗВОРА

У важније писане изворе спадају и закони и други законодавни текстови (уредбе, наредбе, укази и др.). Они су, углавном, сачувани у веома поузданим текстовима, али за историчара остаје да утврди њихову аутентичност (за средњовјековне преписе) и у којој су мјери били поштовани и спровођени у живот. Од тога зависи његова оцјена ваљаности правног система једне земље. У нововјековној историји оригиналним законима и другим правним регулама сматрају се само они законодавни акти који су у законодавним тијелима прихваћени и штампани са потписом владара, предсједника републике, скупштине или владе. Сви законски прописи који чине правни основ црногорске државе у новом вијеку су публиковани, па то олакшава њихово коришћење у научне сврхе. Стога је ненаучно проглашавати за оригинале оне законске прописе који се налазе у рукопису, односно у препису, па иако је, чак, такав документ и овјерен

³⁶ Д. Богдановић, *Инвентари ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*, Београд, 1983.

³⁷ Л. Мирковић, *Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Пракванице*, Годишњак Музеја Јужне Србије, 1, 1937, 97—132.

³⁸ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* I дио — Опис рукописа, Загреб 1955, *Исти*, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, *Историјски записи*, 14, 1958; Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд, 1974; М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I—IV, Сарајево 1962—1, 970; Н. Окунев, *Манастир Морача в Черногории*, *Byzantinoslavica*, 8, 1939—1946; С. Петковић, *Манастир Свете Тројице код Пљеваља*, 1974.

државним печатом и владарским потписом.³⁹ Рукописне заоставштине ове врсте могу бити интересантне за проучавање политичке и правне историје само као извор сазнања како се, рецимо, припремао и кроз какву је процедуру пролазио један устав, закон или неки други законодавни акт прије његовог дефинитивног усвајања и проглашења. За све друго мјеродаван је само оригинал — објављени законодавни акт.

Значајну групу писаних извора чине и разне врсте *карата* (географских, историјских, привредних и др.), *планови*, *скице* и *цртежи*. Ова врста извора се темељи мање-више на тачним мјерењима, па је њихова поузданост као извора велика. Њихова употреба као извора добива на значају тек у вези са истраживањем осталих писаних докумената, прије свега оних који објашњавају њихов настанак и могућу реализацију. Али ни официјелни карактер тих докумената никако није гаранција да се априорно вјерује њиховим подацима без провјере уз помоћ других извора. Таквих извора има доста и за проучавање историје Црне Горе. И при њиховом коришћењу ваља примијенити строге методе историјске критике.

Публицистички извори. — Још прије XIX вијека развила су се техничка средства за ширење информација путем штампе. Тако је настала нова врста штампаних извора — *публицистички извори*. У групи извора средстава за обавјештавање на првом мјесту долазе *новине*, које организовано, систематски преносе вијести, а затим ту су и разни публицистички претходници новина: *леци*, *штампани говори*, *штампана писма*, *памфлети* итд.

Новине су временом постале најзначајније средство ширења вијести (нарочито од почетка XIX вијека када је пронађено брзо штампање). Ова гласила су се мијењала, зависно од напредовања штампарске технике, али су сачувала разноврсност и ширину интересовања за новости, информације, што их чини погодним и омиљеним историјским изворима. То чини да се новине као извори знања, сачуваних чињеница, данас доста користе, али не увијек и с потребном научном предострожношћу.

³⁹ Под појмом историјска заблуда подразумијева се погрешно мишљење, неправилно схватање и нетачно познавање неке историјске појаве или документа. У такву заблуду је упао и аутор књиге *Законик књаза Данила* (Титоград, 1982) тврдњом да је дошао „до оригиналног рукописа Законика књаза Данила“, а ријеч је о једном од могућих преписа или, пак, накнадних фалсификата. Са становишта научних методолошких начела и критеријума о формама и класификацији писаних извора у нововјековној историји само се објављени закони и други правни акти сматрају оригиналним и аутентичним документима. Да је, чак, пронађен и аутограф законика „Данила првог, књаза и господара слободне Црне Горе и Брдах“, ни он се не би могао узети за оригинал односно аутентичан документ ако би у садржају било ма каквог одступања у односу на текст објављеног *Законика књаза Данила*. Аутентичан је само онај законски акт о којем знамо када и гдје је настао, када је и гдје је објављен и ко му је аутор. Законик књаза Данила објављен је на Цетињу 1855. године и само је он оригинални и аутентични извор обавјештења о историјским чињеницама којима су вријеме и простор битна обиљежја.

Новинске вијести, коментари и други написи захтијевају да им историчар строго критично приступа. Питање аутентичности, времена и мјеста настанка новина се, по правилу, не поставља, јер свако гласило у заглављу има тачно назначено вријеме и мјесто издавања. Најчешће се као проблем за историчара јавља утврђивање ауторства текстова потписаних псеудонимима или оних који су без потписа, анонимни. У таквим случајевима ауторство се утврђује на основу стила и, наравно, архивским истраживањима.

Историчар је дужан да све вијести у новинама подвргава строгој унутрашњој критици. Обавезан је да утврди обавијештеност новинара или другог сарадника, да сагледа његову жељу у саопштавању истине, јер није ријеткост да онај ко пише у новинама црпи вијести из непоузданих извора или их преписује из других новинских текстова не провјеравајући њихову тачност. То су околности које се морају узимати у обзир када историчар користи штампу као извор за поједине догађаје. Осим тога, новине су врло рано почеле да постају оружје појединих политичких или привредних кругова, гласила владиних органа, политичких странака, као и других институција, па као такве обавијештавају јавност о појавама и новостима полазећи од интереса тијела и структура чије су власништво, односно у чијој су служби. Ту њихову ангажованост у политичким борбама историчар мора узети у обзир ако жели да утврди шта је истина у написима које користи као извор сазнања о појединим догађајима и историјским појавама. Зато је најбоље када историчар новине као извор користи у комбинацији са другим архивским папирима, када је у могућности да провјери вијести анализом архивске грађе.

Новине се, прије свега, чувају у библиотекама. Данас постоје историје новинарства, штампе и пописи ових врста публикација, па то битно олакшава историчару коришћење новина као извора спознаје прошлости. За поједина гласила се чак и штампају библиографије важнијих чланака што истраживачу омогућује да лакше дође до новинских текстова.

За многе новсвјековне историјске догађаје и појаве новински текстови служе историчару као примарни извор. Иначе, у начелу треба имати у виду да су новински написи извори другог реда и њихова поузданост се утврђује на основу архивских докумената.

Када је ријеч о штампи у Црној Гори до краја првог свјетског рата, ваља рећи да она садржи податке од драгоцјеног значаја за политичку, друштвену, привредну, културну, правну, дипломатску и вјерску историју Црне Горе. Нарочито имају важну изворну улогу прве штампане периодичне публикације и новине, јер се ради о оној епохи црногорске прошлости када је државна администрација била, због опште неписмености и релативно неразвијених друштвених и државних институција, на

ниском ступњу. Зато је и остало мало писаних трагова о друштвеним, политичким, привредним, културним и другим сегментима историјског развоја црногорске државе и њеног друштва све до осамдесетих година XIX вијека. Отуда све оно што садрже први годишњи календари: *Грлица* (Цетиње 1834—1839) и *Орлић* (1865—70) представља драгоцјен извор сазнања о историјском развоју Црне Горе онога доба.

Драгоцјене изворе сазнања налазимо и у написима недјељног листа за политику и књижевност *Црногорац* (излазио 1871—73) који је прво црногорско полужванично новинско гласило. За културну историју веома значајни извори се налазе и у његовом књижевном додатку *Црногорка* (1871). Првих година *Црногорац* је доносио највише текстова који су изражавали ослободилачке тежње Црногораца и осталог српског народа за ослобађање од Турске и уједињење са својим националним државама — Црном Гором и Србијом. Из написа се уочава да је *Црногорац* био и под утицајем идеја Уједињене омладине српске и да је позивао српски народ на ослободилачку борбу због чега је, под притиском Аустро-Угарске и Турске, морао престати да излази (1873). Истина, одмах га је наслиједио *Глас Црногорца*, који је, са прекидом (1877—78) због рата са Турском, излазио све до јуна 1902. године (1917—1922. штампан је у Француској, гдје су се налазили краљ Никола Петровић и његова емигрантска влада). Лист је био полуслужбени орган династије Петровића, односно црногорске владе, па је доносио све службене вијести од интереса за државу. За многе догађаје и појаве из онога доба, прије свега за оне из заграничних крајева, гдје је био веома тежак живот српског народа под Турцима (а од 1878. године у Босни и Херцеговини и под Аустро-Угарском), вијести и разни други написи, најчешће анонимних дописника који су пратили и описивали то неносно стање, представљају готово једина свједочанства. За историчара те вијести и разни други написи скоро су једини извори за анализу појединих сегмената прошлости Црне Горе и њене политике у сусједству.

Значајне изворне информације налазимо и у листовима *Невесинје* (1898—99) и *Оногшт* (1899—1900) који су излазили у Никшићу, поготово за стање српског народа у Херцеговини, јер су преко њихових страница изражени ставови устаничке херцеговачке емиграције према збивањима у Босни и Херцеговини. За историјску науку од значаја су као извори и написи у провладиним листовима *Цетињски вјесник*, односно *Вјесник* (1908—1915) и *Уставност* (1906). За изучавање борбе око завођења парламентаризма и уставности у Црној Гори драгоцјене податке садржи и *Народна мисао* (*Никшић*, 1906—07), једини опозициони лист који је излазио у књажевини, односно краљевини Црној Гори. Значајне изворне податке о Боки Которској доносио је недјељник *Бока* (Котор, 1908—09), а за учешће Црне Горе у првом свјетском рату има доста изворних написа и у *Дневном*

листу (излазио на Цетињу 1914—1915) и *Дневним новостима* (1914—1915).

Изворне грађе има и у свим часописима и другим повременим публикацијама штампаним до 1915. године у Црној Гори: *Зета* (1885), *Нова Зета* (1889—1891), *Луча* (1895—1900), *Књижевни лист* (1901—1902), *Дан* (1911—1912), *Просвјета* (1889—1891) и др.

За проучавање историје Црне Горе између два свјетска рата, односно за њен развој у краљевини Југославији, незаобилазан су извор мање више све новине које су излазиле на црногорском простору, али и друге изван Црне Горе. Податак да је од 1918—1941. у Црној Гори повремено излазило више од 40 разних листова сам по себи говори да се у њима може наћи драгоцену грађу за проучавање црногорске историје онога периода. У оном времену су ове политичке странке имале своја гласила; споменимо само неке најважније: *Нова доба* (Цетиње, 1918—19), *Народна ријеч*, орган Независне демократске омладине (Цетиње, 1919—29), *Црна Гора*, орган Радикалне странке (Цетиње, 1921—29), *Слободна мисао*, орган Земљорадничке странке (Никшић, 1922—41), *Црногорац*, орган Црногорске федералистичке странке (Подгорица, 1924—27) и др. Од ванпартијских грађанских листова који су излазили у Црној Гори најзначајнији су били *Зета* (недјељник), *Глас Боке* и *Зетски гласник*. Разумије се ту су незаобилазни *Записи* (1927—1941) и *Ловћенски одјек* (1926). Повремено легално и илегално излазила су у Црној Гори и поједина гласила КПЈ.

Такође и листови и друга периодика који су излазили у току НОР-а, на ослобођеној и окупираној територији (а њих је било доста), представљају значајан извор за историју НОБ-а у Црној Гори.

У посљедња два вијека (XIX и XX) се толико повећао број извора да је тешко чак и врсте набројати, а камоли учинити осврт на њих. Те многобројне врсте рукописних штампаних извора историчару данас омогућавају спознају најразличитијих подручја друштвеног развоја. Ипак, сматрам да је потребно указати још на неке битније врсте извора.

Аутобиографски извори су веома значајни извори сазнања о многим аспектима друштвеног развоја. Њих има више врста. Аутобиографски извори имају много заједничког, али се поједине врсте међусобно мање или више и разликују. Њихова заједничка одлука је у томе што су и по садржини и по подручју интересовања везани за личност аутора. И аутобиографски, као и остали историографски извори, спадају у традицију. Они настају из свјесне тежње њихових аутора до представе како су се, по њиховом виђењу и свједочењу, одиграли поједини догађаји и историјске појаве у којима су њихови аутори учествовали посредно или, пак, непосредно. У аутобиографске изворе спадају: *дневници*, *мемоари* (сјећања), *забиљешке* и *аутобиографи*-

је. Извјесне аутобиографске елементе садрже и неки други текстови, списи, као, на примјер, поједине врсте аката (молбе, предствке, јавна и приватна писма, жалбе и службени животописи), повеље, извјештаји итд.

Дневници као историографски род настају постепено (али не обавезно из дана у дан како то име сугерише), у њима се записује оно најважније у току самог догађаја или непосредно после њега. Записивање се врши хронолошким редом, обично по данима, а биљежење је по правилу повезано с ауторовим учењем у догађајима, пословима и сл. Ауторски дневници се тиме и разликују од разних службених списа који се такође воде у форми дневника (на примјер: бродски дневник, дневник војног штаба, дневник рада установе, школски дневник, болеснички дневник итд). Аутор обично пише дневник за личну употребу, али он не мора обавезно да садржи само аутобиографске елементе, јер неки аутори у дневнике уносе писма, новинске чланке, разговоре, примједбе на прочитано штиво, практичне прибиљешке итд. Дневници као врста књижевних и историографских записа о догађајима, утисцима о овој или оној историјској појави и личности и сл., спадају у мемоарску историографску литературу или историографску белетристику.

Кроз стољећа је написано много дневника разних врста. Записи, као посебна врста књижевности јављају се у двије старозавјетне библијске књиге: *Прва књига дневника* и *Друга књига дневника*) још прије нове ере, у античком добу. У новије вријеме написани су и у нас за историју значајни дневници, који свједоче о многим догађајима. У најзначајније дневнике НОР-а (1941—1945), на примјер, спадају *Дневник из устанка Србије Драгојла Дудића*, *Дневник* (у три тома) Владимира Дедијера, затим дневници Р. Чолаковића, В. Назора, Ч. Миндеровића, С. Оровића и других учесника другог свјетског рата.

За разлику од осталих аутобиографских извора дневници спадају у примарну групу историјских извора.

Аутобиографије су, у ствари, једна подврста мемоара. Аутобиографија може бити умјетничко или историографско дјело у којем аутор приказује свој живот, али често говори и о епохи, о времену у којем живи и о својој генерацији. Ова врста мемоарског дјела је утолико значајнија уколико је писац имао истакнутије мјесто у јавном и културном животу, па је био у прилици да види и доживи много чега од свога времена и да о томе посвједочи кроз опис свог личног животног пута. Таквог су историографског значаја, на примјер, *Аутобиографија* Јована Цвијића и других истакнутијих личности из научног и јавног живота. Аутор се у писању аутобиографије не служи искључиво својим осјећањима у описивању сопственог живота него се користи и другим изворима. Због тога аутобиографије у мањој или већој мјери имају биографски карактер и представљају прелаз ка историографским изворима.

Мемоари (од француске ријечи: *memoires* = сјећање), за разлику од дневника, настају много касније од времена описаних збивања. У дневнику је забиљежено ауторско искуство, а у мемоарима сјећање на његова искуства, догађаје које је проживио и људе које је познавао. Зато мемоари спадају у литературу, историјску публицистику; као извор су другоразредног значаја. Ипак, и они су важан извор за историчара, нарочито када се комбинују са другим изворима. Мемоарска литература је у наглом порасту и у свијету и у нас последице другог свјетског рата.

Мемоари су врло стар књижевно историјски род. Јављају се још у старом вијеку. У античкој Грчкој мемоаре је писао Ксенофонт (*Кирова анабаза* и *Спомени Сократови*), а у Риму је најпознатији мемоарист био Јулије Цезар који је написао ратничке књиге: *De bello Gallico* и *De bello civili*, у којима је описао ратове у Галији и грађански рат против Помпеја. У нововјековној историји мемоаре су писали многи књижевници (Бомарше, Шатобријан, Стендал, Голдони, Херцен и други), војсковође и државници (Наполеон, Метерних, Таљеран, Бизмарк, Бернар фон Билон, Фош, Черчил, Лојд Дорц, В. Черчил, Е. Бенеш, Де Гол, Шуков, Н. С. Хрушчков, Дујков, Монгомери и многи други генерали и маршали). Мемоаре су писали и дворјани (Сен-Симон и др.), затим разни авантуристи (више књига Казановиних мемоара).

У нашој југословенској историјској публицистици истакнуто мјесто заузимају мемоаристи: Прота Матија Ненадовић, Вук Караџић, Ибро Ткалец Игњатовић, Ђиро Трухелка, Сава Текелија, Балтазар Крчелић, Петар Јокић, Сретен Поповић, Јован Суботић, Гавро Вуковић, краљ Никола I Петровић, краљ Петар Карађорђевић, Јован Жујовић, а од савремених: Мирослав Крлежа, Светозар Темпо Вукмановић, Родољуб Чолаковић, Иван Рибар, Павле Јакшић, Гојко Николиш, Душан Симовић и други.

Све врсте аутобиографских извора имају велики значај за историјску науку прије свега због тога што између аутора дневника, мемоара или аутобиографије и збивања која су у тим текстовима описана, по правилу, нема посредника. Али, и поред тих преимућстава, ова врста извора се по поузданости не може мјерити са актима, повељама, урбарима, катастрима и сличним врстама писаних докумената јер носе снажан субјективни печат. Поставља се онда питање шта је то што аутобиографским изворима одређује истакнуто мјесто у историографији уопште.

Прије свега, аутобиографски описи дају повезану слику збивања коју бисмо врло тешко (или никако) могли стећи само на основу проучавања аката и других службених докумената који не садрже фрагменте опште атмосфере. Аутобиографски извори доста рељефно приказују општу атмосферу и духовну климу времена у коме су настали. Мемоарист, као прозни писац, је онај демијург који прича причу коју не бисмо могли тако ус-

пјешно и цјеловито сазнати из других извора. Према томе, писац мемоара рекреира један живот који је претходно доживљен и преживљен, живот о коме други извори мало свједоче или уопште ништа и не говоре. Тако, на примјер, многе догађаје овога нашега тешког времена будуће генерације, наши потомци, неће разумјети на основу трагова у свакодневним записима. Једине књиге које ће нешто објаснити од тих многих и чудних појава (разни гулаци, голи отоци и други ужасни логори) управо су само оне мемоарског жанра. Тако ова врста литературе представља и за наше и будуће вријеме значајну врсту изворних сазнања.

Значај ове врсте извора је у томе што се у њима често говори о збивањима о којима нема трагова у писаним документима (усмена саопштења, разговори, преговори, тајни састанци), дају се описи детаља којих нема у другим изворима (опис неког мјеста, војне јединице, неке личности, значаја чина, обичаја, народног расположења или отпора и сл.). Аутобиографски као и остали историографски извори постају потпуно ваљани када је историчар у могућности да их контролише, допуни и њихово казивање конфронтира са подацима из других докумената. С друге стране, честа је појава да аутобиографски извори служе за објашњење настанка појединих аката и других службених списа. Тако, на примјер, документа усвојена на састанцима велике тројице — Рузвелта, Стаљина и Черчила — у Техерану (1943.) и Јалти (1945.) Изванредно освјетљавају мемоари учесника тих скупова. На многе битке, опет, пуно више свијетла бацају мемоари војсковођа него што то пружају разна документа настала у току битака или непосредно послије њих.

Историчари се у коришћењу аутобиографске литературе срећају са низом научно истраживачких проблема. И код ове врсте изворне грађе на прво мјесто долази питање аутентичности, јер постоји доста мемоара које су писали „писци духови“, кријући се иза имена неке познате личности. Ријечју, постоје и мемоари фалсификати. Мотиви писања мемоара под туђим именом су различити: најчешће су комерцијалног, политичког или пропагандног карактера. Жртве фалсификата су, по правилу, мртве личности за које се зна да су, на примјер, могле знати неке тајне из високе политике. (У такве фалсификате спадају тобожњи мемоари Литвинова, некадашњег министра спољних послова СССР, који су наводно преко Шведске доспјели на Запад и онамо штампани, да би се затим одмах утврдило да је ријеч о фалсификату).

И у ранијим временима је било случајева кривотворења дневника и мемоара. Када се постхумно јављају аутобиографски текстови, онда се мора, прије свега, утврдити њихово ауторство (да ли је текст писан руком аутора), да ли има допуна, измјена или уметака у рукопису аутора, под којим је околностима текст сачуван и како је доспио до издавача итд. Осим тога, у про-

шлости је било појава, а тога има и данас, да мемоаре пишу писмени људи које је нека истакнута личност за то ангажовала, унајмила. Такви мемоари су, природно, мање вриједни као историјски извор, јер онај који их пише, разумије се, литерарно уљепшава казивање мемоаристе, а при том страдају поједина факта. С друге стране, има мемоариста који претендују да пишу историју свога доба, па ангажују читав апарат за сакупљање грађе коју затим сами обликују. У такве писце спада и велики британски државник Винстон Черчил који је написао обимно мемоарско дјело, с претензијом да прикаже историју другог свјетског рата (погледала му је читава екипа стручњака с оксфордским професором Дикином на челу). Код дневника се, међутим, овакав рад веома ријетко среће, али је било случајева да је неко други водио у име потписаног аутора и дневник. Диктирање аутобиографије је чешћи случај.

Ваља упозорити да коришћење мемоарске литературе представљала велику тешкоћу за историчаре, како наше тако и стране. Та тешкоћа је, прије свега, у томе што је мемоарска грађа често невјеродостојна. Ријеч је о изворима другоразредног значаја. Наиме, мемоарски списи уопште нијесу сигуран историјски извор. Још прије пола вијека луцидни правни писац, историчар и књижевник Слободан Јовановић, пишући о тешкоћама које стоје пред будућим историчарима, упозорио је да мемоари нијесу вјеродостојан извор историјских података и да историчар мора бити врло опрезан при њиховом коришћењу. Ево шта о мемоарима он закључује: „Писани много година после догађаја, они, више због помућеног сећања пишчева него због његове неистинољубивости, пружају несигурна обавештења. Готово у свим мемоарима најживље су прве главе, у којима писац пише доживљаје своје младости: што даље одмиче у причању, све се слабије сећа, и све се мање интересује за оно што му се дешавало... Приватна преписка вођена у току догађаја, и дневници у којима се догађаји бележе из дана у дан, за врућа трага, много су кориснији историчарима него мемоари.“⁴⁰

Но, и поред свих тих мана, наша мемоарска грађа из XIX вијека, и све до краја првог свјетског рата, имала је једну врлину: у њој није било лагања и обмањивања каквог има у савременој мемоаристици. Стари писци мемоара, као, на примјер: Прота Матеја Ненадовић, Никола Христић, Јован Жујовић, краљ Никола Петровић, војвода Гавро Вуковић, војвода Симо Поповић, краљ Петар Карађорђевић и други, када су се и лаћали пера, „стављали су се у оно расположење у које се човек ставља кад пише тестаменат или кад сведочи пред судом“, како каже С. Јовановић. Њихов циљ је био да кажу оно што се десило. Ваља, међутим, рећи да су и ти наши стари мемоаристи пре-

⁴⁰ Слободан Јовановић, Тешкоће будућих историчара, Политика, 7. јануар 1940.

ћуткивали много чега „што би за њих саме било неповољно“, али, ипак, нијесу лагали и измишљали приче о догађајима на које су имали утицаја, није су се хвалисали да би себе представили у што повољнијем свијетлу. И старији мемоаристи су наглашавали своју улогу у историјским збивањима, своје Ја је уочљиво и у њиховом казивању, јер је и у њиховом сјећању било јако учешће сопствене воље, па је и разумљиво што су и они лако заборављали оно чега нијесу хтјели да се сјете, оно што би за њих могло бити неповољно. Али, то је нешто друго од свјесног лагања и обмањивања чега има и превише у поплави мемоара у последњих пола стољећа.

Још између два свјетска рата поједини наши мемоаристи испољавали су неистинољубивство, нијесу причали и писали оно што им се десило. Ријечју, поједини писци су почели да у мемоарима умјесто јаве о свом животу дају ону слику о којој су сањали. Та категорија писаца, која је раније чинила изузетак, послје другог свјетског рата се, како у нас тако и у свијету, јако умножила. Наиме, упоредо са ширењем мемоарске литературе, умножавали су се и мемоаристи који су умјесто истине о себи и своје времену све више износили лажи и обману с циљем да себе и своју улогу истакну што више. У последњих пола стољећа раширила се самозаљубљеност не само међу књижевницима и другим људима вичним перу, него много више међу политичарима и генералима. С. Јовановић је, будући да је и сам припадао и слоју политичара, то коментарисао овим ријечима: „То није амбиција која је увек покретала политичаре да се боре за част и славу. То је нешто друго: обмањивање себе сама о својој правој вредности и правом значају. Сваки је од нас имао прилике да разговара с људима који приписују себи прву улогу у историјским догађајима онда кад им је улога била сасвим споредна, и који се хвале успесима који постоје само у њиховој машти. И обично вам каже: 'Чекајте само, док изађу моји мемоари...' Унапред се може рећи да ће ти мемоари само сметати при утврђивању истине“.⁴¹

И, заиста, поред остављања мање трагова у писаној документацији због употребе телефона, радио-станица и других техничких средстава за усмено комуницирање у политичком животу, невјеродостојност мемоариста представља један од узрока који отежавају писање најновије историје. И црногорски историчари се у то свакодневно увјеравају, јер и мемоарска грађа настала у Црној Гори и о Црној Гори садржи све мање вјеродостојности. Можда и наглашеније с обзиром на склоност људи овог поднебља да хиперболишу значај догађаја у којима су учествовали и претјерано наглашавају своју улогу уопште. То што има све више мемоарског штива не само да историчарима не олакшава истраживачки посао него им га још више и отежава, јер лаж и обмана се прогресивно умножавају с појавом нових

⁴¹ Исто.

мемоарских текстова. То је нарочито уочљиво у мемоарима бивших политичара који су остављали мање писаних докумената у архивима због употребе телефона и других техничких средстава (тонских забиљешки које се брзо бришу, на примјер). Телефонским разговорима договарају се и завршавају многе важне политичке ствари, а да о томе не остаје никаквог трага у архиви за разлику од писмених докумената који надживљавају своје ауторе. Та чињеница допушта писцима мемоара — политичарима да накнадно импровизују говоре и закључке и да пишу оно што им највише одговара, што оправдава њихово држање и политичке ставове.

Додуше, нијесу ни политичари ранијег времена увијек оно што су радили стављали на папир и проводили кроз службене акте. Али, како су били лишени телефона и других техничких средстава, много су се више користили приватном преписком, писмима и писменим порукама. Та писма (понекад само цедуљице) и поруке чине важан извор за политичку историју. У ово наше доба, с обзиром на напредак техничких средстава, чак и службена акта се саопштавају телефоном. „Опште је позната ствар да се дешавало и дешава да се и оне наредбе које повлаче одговорност за наредбодавца, и за наредбопримца, не издају писмено, него усмено, преко телефона. Телефон ће много шта сакрити заувек од сазнања историчара“.⁴² Тако је писао и наслућивао тешкоће за будуће историчаре С. Јовановић још давне 1940. године. Савремена генерација историчара се већ освједочила колико је он био у праву када је упозорио на ове проблеме и тешкоће у истраживању историјске истине у писању најновије историје.

Дакле, мање више сви аутобиографски текстови носе снажан субјективни печат. У њима, по правилу, аутори објашњавају своју улогу у збивањима, а често се и оправдавају због оног или овог пропуста у догађају, у обављању одређене функције и сл. У том настојању аутор тежи да своје виђење догађаја и „своју истину“ саопшти тако како би га она приказала у што повољнијем свијетлу. Посебно истраживачима представља тешкоћу утврђивања истине у аутобиографским текстовима оних личности које су биле потиснуте са јавне, политичке или војне сцене, јер се оне, по правилу, у мемоарима и аутобиографијама обрачунавају са својим противницима — стварним или измишљеним кривцима за њихово уклањање из политичког живота. Иначе, писци аутобиографских текстова су увијек у искушењу да своју улогу прикажу што истакнутијом, да нагласе своје ја, да увећавају свој допринос у одређеном догађају и раздобљу и да уљепшавају прошлост у којој су радили и живјели. Ако мемоарист не прикаже свој живот, учешће у збивањима онако како је то доживио и преживио него га замијени својим тезама,

⁴² Исто,

својим доказима и одбранама, својим свађама, онда такво мемоарско штиво има мало вриједности као историјски извор. Због претјераног субјективизма нарочито изворну вриједност губе мемоари оних личности које су биле на истуреним друштвеним положајима. Из тих разлога некада могу бити од веће користи мемоари оних личности које нијесу имале неку значајнију улогу у догађајима, али су у њих биле упућене као „мали“ људи са даром опсервације. Сви ти проблеми траже да историчар строго критички приступа аутобиографским дјелима кад их користи као историјски извор.

VIII ПИСМА КАО ИЗВОРИ ИСТОРИЈСКОГ САЗНАЊА

Писма представљају значајан извор за историјску науку. Она могу бити различитог карактера: *аутобиографска* (ако садрже претежно саопштења личне природе), *пословна* (чија садржина говори о пословима или службеним односима) и *публицистичка* (намијењена јавности). Поред тога писма се пишу из литерарних побуда (Љ. Ненадовић, Писма из Италије; И. Секулић, Писма из Скандинавије и др.), али и она имају значај извора.

Писма као извор спознаје датирају још од почетка писмености и одржала су се до данас. Најприје су писана на навоштеним таблицама (у старом вијеку). Некада су писана у строго одређеној форми, а била су посвећена једној теми. Тип писма, у коме се пише о разним стварима, настао је тек у средњем вијеку. Од формалних елемената у данашњем писму је остало врло мало: ословљавање адресата, поздрав, потпис пошилаоца (адресата) и датум, док је све остало сасвим слободно и промјенљиво.

Наравно, и код коришћења писама за историчара се као прво поставља питање утврђивања њихове аутентичности, јер из разних разлога постоји много кривотворних, фалсификованих писама. (У нашем народу се, на примјер, упорно говорило и доказивало да је одређена повластица за дотични крај добијена на основу султановог писма-верата, мада никада такво писмо није виђено јер није ни постојало). У истраживањима је најбоље користити читаву преписку, а не само појединачна писма, јер тако се најбоље може утврдити и њихова аутентичност, ред настанка и пратити континуитет односа међу личностима које су размјенјивале писма.

У наше вријеме није довољно само утврдити датум писања писма, пошто се понекад у једном дану може написати и размјенити између истих личности и установа и више писама. Зато се поред датума на писмима понекад биљежи и прецизније вријеме: час и минут писања и одашиљања или, пак, пријема писма. То су елементи који омогућавају лакше утврђивање аутентичности писма.

За историчара постоји, осим утврђивања аутентичности, и проблем испитивања колико је истинит сам садржај писма. До истине се долази тако што се садржај писма сучељава са другим подацима из извора, наравно, ако их има.

Поруке и писма међу државницима у наше доба су све чешћи облик комуницирања. Има их јавног и тајног карактера. За историчара су много интересантнија ова посљедња, али проблем је што она остају дуго недоступна за истраживање, па их савремена историографија не може користити; у неким земљама архиве су затворене и до педесет година. Зато ће, на примјер, тек млађе генерације историчара моћи да сазнају садржину из неких писама која државници и политички вође данас размјењују. Данас се дио преписке (наравно јавног карактера) државника и других истакнутих личности објављује и у посебним публикацијама, што ствара погодност за њихово коришћење у научне сврхе.

Писање писама у ово наше вријеме као да је изашло из моде. Наиме, телефонске и електрокомуникације потисле су писма као средство комуницирања међу људима. Али писма још могу бити значајан историјски извор, иако је као врста текста, као дискурс ослобођено реторичких форми давних времена и строгих стилистичких образаца. Приватно писмо, данас, је преваходно извор интимног задовољства и личне креативности, док је изгубило значај некадашње пословности. Но, и писма такве садржине могу послужити као историјски докуменат, прије свега ако потичу из пера истакнутих личности јавног, политичког, културног и другог друштвеног живота.

IX ПРЕДМЕТНИ ИЗВОРИ

У материјалне остатке спада и група извора којима је заједничко то што се јављају у облику предмета. Већ је речено да се та група извора назива предметни извори. Они нам, прије свега, помажу да стекнемо слику о најранијим раздобљима људског живота и допуњавају обавјештења из писаних извора. Међу предметним изворима или споменицима материјалне културе особити значај имају археолошки споменици из доба првобитних људских заједница, древних источних цивилизација, античког доба и средњег вијека. Историја човјечанства, која према прорачунима траје око 800 хиљада година, на основу писаних докумената (рачунајући ту клинасто и хиероглифско писмо), може се пратити само за посљедњих пет до шест миленијума и то у једном дијелу свијета — Египта, Месопотамије, Мале Азије, Феникије, Израела, затим Индије, Кине и Европе (античке Грчке и Рима), гдје се појавила прва писменост. Другим ријечима, историју човјечанства у најдужем времену и на огромним просторима, гдје је човјечанство живјело, могуће је изу-

чавати само на основу археолошких споменика, односно предметних извора.

Значај археолошких споменика не своди се само на изучавање историје првобитних људских заједница, друштва за које археолошки и уопште предметни споменици чине главни, одлучујући и рјешавајући вид извора, него и за дубље и свестраније проучавање и каснијих епоха људског развоја — старог и средњег вијека. Предметни извори могу потврдити или оспорити исказе других врста извора, на примјер, писаних, и тако знатно допринијети стварању историјске синтезе. Стога они као извори знања имају значаја и за проучавање нововјековне историје.

Предметни споменици, за разлику од писаних извора, који потичу, прије свега, од припадника владајућих класа или њихових извршилаца, чине суштинске остатке у којима се огледа дух њихових стваралаца и корисника и који свједоче о техничким достигнућима свога времена. Они спадају у материјалну културу која представља драгоцен извор сазнања за историчара који истражује друштвени живот и дјелатност људи свих друштвених слојева, а не само владајућих, највиших. Данас је јасно да се без истраживања предметних извора не могу сазнати и радни услови људи, нарочито у далекој прошлости. Предметни извори нам свједоче и о борби коју је човек водио с природом за свој опстанак. Они су доказ усавршавања производње и материјалног друштвеног напретка. Предметни извори пружају добру основу за истраживање животних услова људи и задовољавање њихових животних потреба. Они говоре како о сиромаштву тако и о богатству људи (одјећа, накит, станови, покућство, посуђе, кухиња, расвјета, саобраћајна средства). За потпунији приказ појединих историјских раздобља битна свједочинства су поједина умјетничка дјела, мада њихове естетске вриједности превазилазе границе времена и простора у коме су настала.

Предмети су поуздани извори сазнања и у стварању увида у односе између појединих друштава, народа и географских простора. Они помажу историчару да открије, на примјер, трговачке везе (саобраћајна средства, новац и др.) и духовне утицаје између појединих народа и друштвених средина, прожимање њихових материјалних и духовних култура. С обзиром на разноврсност предметних извора то њихово проучавање тражи повезивање различитих историјских подручја (историје умјетности, економске историје, технике, етнографије, антропологије, историје идеја и др.).

Тако, на примјер, за предсловенски период историје данашње Црне Горе и Југославије, па и за словенску колонизацију Балканског полуострва, уопште, сачувало се врло мало писаних извора на основу којих бисмо богли поуздано изучити старобалканска друштва, њихову организацију, степен њиховог привредног развоја, културу, вјеровања, стваралачке потенци-

јале, историју градова и других насеља, римску војну и цивилну управу и све оно што је владавина античке Грчке а затим Рима оставила на нашем простору. Зато велики значај за историчара медијевалиста имају ископине и проучавање стварних предметних споменика. Проучавање ове врсте извора, међутим, има значај и за разрјешавање одређених историјских проблема новог времена.

У предметне изворе убрајамо све производе људске руке који леже у земљи и људске остатке у гробовима (скелет, накит, оруђе). У ову врсту извора спадају и непокретни споменици — остаци: села, градови, мостови, тврђаве, оклопи, куле, манастири, ровови и др. И наши средњовјековни стећци припадају овој врсти извора. Готово сви ови драгоцјени остаци уживају заштиту државе на основу закона о заштити споменика културе. Знатан дио овог споменичког блага се чува у музејима и разним археолошким и другим збиркама. У ову врсту извора спадају и технички споменици који свједоче о развоју производње и техничком напретку (они се чувају у разним техничким музејима). Свим овим врстама извора богата је и прошлост Црне Горе као земље.

Значајно мјесто за историјску науку имају предметни споменици, извори, као што су свјетовне и црквене грађевине и други културни објекти. Они свједоче о своме времену, без обзира на димензије и квалитет. Нарочито важну улогу извора имају оне грађевине (манастири, катедрале, цркве, џамије, палате и др.) на којима има натписа, пластике и гробова, као и других умјетничких детаља који говоре о друштвеним односима и животу заједнице у којој су поникли. У посебно важне предметне изворе спадају градска језера, средишта старих градова. Та језгра и грађевине истражују и историчари и урбанисти. Таквим споменицима, као што је познато, богата је и Црна Гора. Питање је само колико и како су искоришћени у проучавању најстарије цивилизације и културе на црногорском простору.

Предметни извори, као што је истакнуто, имају посебно велику улогу у истраживању историје старијих раздобља (праисторије и старог и средњег вијека), док за најновије доба историчар има многобројну и разнолику писану изворну грађу. У XIX и XX вијеку се практично не може десити да један предметни извор (новац, печат, грб, грађевина и др.) има ону вриједност као што су је имали ти предмети у ранијим раздобљима, јер о њима и њиховој улози можемо много више да се обавијестимо из писаних извора. Зато предмети као извори новијег времена остају свједочанства више за историју умјетности и неке друге историјске дисциплине или, пак, за историју неких природно-математичких, медицинских, техничких и других наука. Но, и историјска наука такође користи и ову врсту извора, нарочито за илустрацију појединих писаних докумената. Дакле,

изучавање предметних споменика даје могућност рјешења низа општеисторијских задатака.

Х ЛИКОВНА УМЈЕТНОСТ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Умјетнички споменици јављају се последице предметних (и упоредо са њима) као важна свједочанства живота човјечанства од најстаријих времена. Ликовни умјетнички предмети (слике, цртежи, вајарска дјела) јављају се као историјски извори у разним формама и видовима. Прве, древне њихове форме јављају се у различитим ликовним представама, цртежима на камену, на зидовима пећинских стијена, извајаним скулптурама, које су стварали још првобитни људи. Најстарији цртежи који најчешће представљају звијери и лов, испуњени животношћу и поетичношћу, припадају већ периоду развијеног палеолита, чији почетак пада прије 35000 година. У науци се држи да су се ти цртежи појавили истовремено с „разумним човјekom“ (кроманјонцем) и, наравно, апсорбују у себе то најстарије и најбоље ликовно искуство. Дакле, ти цртежи били су прво искуство да се схвати и фиксира оно што је убјеђивало човјека. Ти први цртежи били су извор и претеча касније умјетности.

Почевши од античког друштва широко се распространио живопис, графичка и скулптурна фикција разних појава живота у форми пластике, мозаика, цртежа, зидног сликарства, гравира. Тим формама придружују се фреске и цртежи на зидовима зграда, манастира, цркава итд. Проучавање ликовних материјала у нас, као посебне врсте историјских извора, отпочело је системски тек у посљедњих педесет година. Нарочито је последице другог свјетског рата објављен низ истраживачких монографских студија, монографија и других радова о ликовним изворима, посебно о минијатурама, средњевјековном фрескосликарству, сликарству барока, сликарима XVIII и XIX вијека и другим умјетницима. Публиковане су и обимне монографије о најзначајнијим културно историјским споменицима, посебно о највећим и најстаријим манастирима (Манастир Морача, Св. Тројица, Пећка патријаршија, Студеница, Милешево, Дечани и др.), са богатим репродукцијама фресака, икона, и других ликовних елемената, што је ову врсту изворног материјала учинило доступном знатном броју историчара истраживача. Такође су публиковане монографије и о појединим старим градовима и другим древним непокретним споменицима, што је такође од великог значаја за истраживање историје Црне Горе.

Сликарски радови као историјски извори су сложена појава. Неки од њих фиксирају реалне историјске теме кичицом умјетника — очевица. Такве умјетничке слике својом тематиком, објектом, колоритом и темпераментом, својом реалношћу, одржавају „природу“, односно историјску појаву савремену ум-

јетнику и у извјесној мјери представљају непосредан извор епохе.

Таквог су, на примјер, карактера жанровске, пејзашке и историјске ликовне композиције *Јарослава Чермака*, чешког сликара (Праг, 1. VIII 1831 — Париз, 23. IV 1878), који је искрено одушевљен нашим земљама показао савремени живот Црногораца, Далматинаца и Херцеговаца у другој половини XIX вијека. Боравећи у Истри, Далмацији, Херцеговини и Црној Гори (с прекидима од средине XIX вијека па све до 1865. године) насликао је више реалистичких композиција из живота нашег народа и његове борбе за слободу (*Далматинска свадба*, *Херцеговка с лукјернаром*, *Херцеговац у засједи*, *Отмица Херцеговке*, *Босни 1877*, *Црногорска свадба*, *Црногорка напаја коња*, *Црногорка с дјететом*, *Отмица Црногорке*, *у Харему*, *Слијепи гуслар*), које се могу сврстати у значајне историјске споменике. Из времена његовог боравка и рада у Црној Гори остали су као историјска свједочанства портрети истакнутих личности из црногорског политичког и јавног живота (Војвода Мирко Петровић, Књагиња Даринка, Јован Машанов Вукотић, Миљуша Ђурашковић). Његови црногорски и херцеговачки мотиви са ребелима постали су готово код свих словенских народа у Аустро-Угарској популарни симболи противаустројског отпора. Позната његова композиција *Рањени Црногорац*, настала као сјећање на вријеме црногорско-турског рата (1862), у коме је и сам учествовао, представља значајан извор сазнања о неравној и херојској борби Црногораца с Турцима. Та слика је, у многобројним репродукцијама, дуго била предмет националне романтичарске пропаганде на читавом јужнословенском простору. О склањању на скровитија мјеста испред наступајућег непријатеља, а такве појаве биле су честе у настојању Турака да покоре Црногорце, свједочи Чермаково познато платно *Евакуација црногорског двора 1862*. Том догађају је и сам присуствовао. Истом историјском жанру припадају и Чермакове композиције: *Херцеговачко робље*, *Повратак Херцеговаца на згаришта* и *Турски низам прати заробљене Херцеговке*.

Могло би се надугачко описивати како су сликарска дјела и других сликара повезана са реалним историјским догађајима, иако њихов аутор није био њихов савременик, ни њихов очевидац, већ је на основу изучавања епохе и сопствених погледа на ту епоху приступао ликовној обради историјске теме. Такве су, на примјер, композиције Паје Јовановића (*Сеоба Срба*), Петра Лубарде (*Бој на Вучјем долу*, *Косовска битка*) и многих других умјетника. У ствари, сваки значајнији историјски догађај или истакнута личност из јавног живота могли су (или могу) бити предмет ликовне обраде. Споменућу за илустрацију сликарско платно Теодора Валерија *Црногорски поп у ратној опреми* на коме је приказан свештеник у пуној ратној опреми како носи црквену заставу и иде у рат. Навео сам само неколико овлаш узе-

тих примјера, јер сличних историјских мотива има много и њихова обрада би тражила много и времена и простора и, наравно, студиозности.

Занимања за цјелину историјског процеса прве половине XX вијека, посебно раздобља двају свјетских ратова, намећу потребу да се друштвене, политичке, привредне и културне појаве истражују комплексно, у склопу међусобних преплитања и поклапања. У овим раздобљима умјетничке појаве њихов садржај и форме тјесно се поклапају и преплићу са политичким збивањима. На стварање слике тога времена, као дијела подручја културних појава, утицала су и подручја политичких, привредних и друштвених појава. Према томе, цјелокупна умјетност, а посебно ликовна, носи дубок и вишеструк печат свог времена, одликује се драматичношћу догађаја, појава и историјских феномена са свим оним жестоким идеолошким, политичким и ратним борбама, разарањима, масовним страдањима и смрћу људи. Андреј Митровић каже: „Историјско је већ својим колективно-психолошким и идеолошким садржајима продирало у теоријске (естетске) претпоставке, схватања и гледишта умјетности, а такође је својим појавама и збивањима одређивало околности живота твораца умјетничких дела, ангажовало их психолошки и утицало на њихов идејни свет, односно одређивало посебну историју умјетничких дела“. Таква ликовна умјетност — сликарство и вајарство — која је настојала у сусретима и сударима на историјским појавама и садржајима свога времена, примајући, не ријетко, ударце силника, представља једно значајно изворно историјско подручје, чини једну од важних изворних основа за интердисциплинарно проучавање комплексних историјских појава. Истраживања историје уопште, како тачно запака А. Митровић, „поштују начело да се мора обухватити и обрадити све оно што се снажно испољило и имало важну улогу (без обзира како то иначе може и треба да буде вредновано), а и да, такође, треба уважити све вануметничко што је значајно за обраду једне теме каква је наша; естетске вредности које поштује историја уметности имају изузетну важност путоказа кроз обиље које садржи проучавана стварност и омогућавају јаснија сагледавања односно прецизнија груписања, али се због њих не смију занемаривати изразите историјске појаве и чињенице“.⁴³

Преплитање и поклапање историјског и умјетничког у савременој историји — са мотивима свјетских ратова, политичких покрета, револуција, с портретима или карикатурама истакнутих историјских личности — јесте разноврсно и широко те се ова врста историјског извора све више мора истраживати за анализирање и закључивање у научној историографији. Стога

⁴³ Андреј Митровић, *Ангажовано и лепо. Уметност у раздобљу светских ратова (1914—1945)* Београд, 1983, 205.

умјетност, прије свега ликовна, морала би да добије више мјеста у стварању што потпуније слике о прошлости Црне Горе. Та врста извора сазнања о пројекцији историјског на сликарско платно, фреске, пластику и друге ликовне облике још увијек није довољно истраживана, па млађа генерација историчара треба и на њих да обрати више пажње, да те изворе и сама проучава, али и да се много значајније користи резултатима историје умјетности.

XI ВРСТЕ УСМЕНИХ ИЗВОРА

За проучавање историје Црне Горе велики значај имају и *усмени извори* или *усмена предања*. Иначе, усмени извори у историјској науци заузимају важно мјесто. Усмена традиција (предање) у овој или оној форми у одређеном моменту може бити и записана, али најчешће до историчара долази непосредно из уста народа, преносећи се с кољена на кољено.

Усмена књижевност (приче, јуначки спјевови, пјесме, пословице итд.), која постоји у свих народа, јавља се као врло стара форма предања и историјских свједочења о догађајима њихових очевидаца. У усменом предању детаљи се губе, нестају или изопачавају, а остаје оно што је најважније и суштинско за усмено памћење. Народне пјесме, на примјер, неријетко допуњавају сами пјевачи и на тај начин настају нове варијанте. Непосредно записане од казивача, односно народног пјевача: легенде, приче и пјесме чувају у себи и црте времена када су записане. Тако, на примјер, јуначки спјевови, записани у XVII и XVIII вијеку, по свом карактеру и пјесничком складу јако се разликују од тих истих спјевова које је у XIX вијеку записао Вук Караџић (нове су народне ријечи, нов је пјеснички склад, нова интерпретација догађаја и факата). Али, о епским народним пјесмама као извору за историју Црне Горе биће више ријечи касније.

На питање да ли су усмени извори ваљана свједочанства за историјску науку није једноставно одговарати јер нијесу једнаке вриједности све врсте усмених извора. Најважнији извор је усмено казивање очевидаца неког догађаја, које се готово не разликују од мемоара. Разлика је једино у томе што усмено казивање представља неку врсту импровизације у коме је могуће да се испољи и више грешака и збрке приповједача. Иначе, у свему другом усмено казивање има за историчара исту вриједност као и написано сјећање. Та вриједност чини да историчари данас изјаве и разговоре са учесницима догађаја прилично користе као извор за проучавање најновије историје. У прикупљању изјава о другом свјетском рату, о НОР-у и оружаном револуцији, највише су у послеријатном периоду радили институти за савремену историју и историју радничког покрета. На при-

купљању усмених извора су доста били ангажовани и поједини самостални истраживачи, који су писали и пишу књиге и расправе из најновије историје. Тим организованим и индивидуалним напорима прикупљено је релативно доста изворног материјала од значајне важности, јер се у ратним условима није могло записати све оно што се збило. Прикупљена усмена казивања имају особито велику вриједност за илегални период КПЈ и герилски начин ратовања у непријатељској позадини, о чему је, из конспиративних разлога, остало сасвим мало писаних трагова.

Казивања о даљој прошлости су, међутим, много непоузданија и чињенично несигурнија. Истина, усмена традиција је и о даљој прошлости жива у Црној Гори. Нарочито се често сретамо са *генеалогском легендом*. У Црној Гори готово да нема старијих људи који не говоре и вјерују да тачно знају своје поријекло за по више „пасова“, генерација уназад. Понекад се набраја и до петнаест, па и до двадесет „пасова“, генерација уназад, иде се до у средњи вијек. Ваља упозорити да такве генеалогике, родослови могу бити сигурни за највише 6—8 „пасова“ уназад, а што се иде даље у дубину времена долазе до изражаја фантазија и разне комбинације. За генеалогску легенду је увијек карактеристично да се за зачетника братства или пласман обавезно јавља неки врло познати прослављени предак. Знатан број црногорских племена везује своје поријекло за неког средњовјековног владара или, пак, неког побожног представника династије, односно средњовјековног великаша. По правилу тај предак је фиктиван, измишљен, што јасно говори о тенденцији генеалогике. Наиме, груписањем сродних братстава на одређеним географским просторима, иако се тај процес често одвијао и груписањем изван крвног сродства, ради што чвршће везе у племену, углавном, због јачег отпора завојевачу (у доба турске владавине), шира друштвено-економска заједница је своје етничко поријекло доводила у везу са заједничким претком. Стварањем свијести о истом, и још истакнутом родоначелнику, претку и развијањем снажне усмене традиције о поријеклу и сродности не само у свом племену него и сродничким везама са другим племенским организацијама, изграђиван је висок степен солидарности и заједништва, стварани су услови за организовање идентичног облика живота, заједничког начина мишљења, егике, вјеровања и његовања патријархалне културе и других вриједности патријархалног друштва. Осјећај да племе представља кохерентну цјелину могао се, прије свега, формирати на увјерењу да сва братства једног племена воде поријекло од заједничког претка, макар он био и фиктиван. На тај начин усмена традиција је изградила снажну свијест о истородности братства и родова, свијест о заједништву и обавези сваког члана племенске заједнице да његују и бране тако засновану крвну, односно сродничку заједницу. На основу те традиције историчар може да изведе закључак о историјској реалности надања и очекивања да

се, чак, и фиктивним сродством људи повежу у чвршће социјалне заједнице.

Усмене легенде, приче везане за неки локалитет, мјесто или спомен обиљежје (цркву, споменик, усамљени гроб и сл.), као историјски извор много су непоузданије од генеалогских легенди и карактеристичне су за примитивније и неразвијеније средине, односно за схватање лаковјерне јавности. Ту врсту усменог предања називамо *етиолошким легендама* (грчки *etitia* — узрок). Наиме, неко име, спомен обиљежје, природни објекат, одред и слично, чији смисао и појаву људи не разумију, дају повод за постанак легенде која то име, објекат или одред објашњава. На нашем простору, а и уопште, најчешће су имена повод за настанак предања. Готово да нема краја у нашој земљи у коме не постоји неко предање о постанку овог или оног локалитета, мјеста или неког споменичког обиљежја. Тако, на примјер, за многе остатке тврђава, утврђивања којима се не зна тачан настанак, често се говори да их је зидала „проклета Јерина“. За многа мјеста прича се да су постала по некој важној историјској личности (Јанкова глава, Јанков пут). Легенди таквог типа има на стотине у нашој земљи, а везују се за Сибињанин Јанка (Хуњади Јаноша). Њихова литерарност и занимљивост чини да се оне лако преносе с кољена на кољено. Многобројне легенде о мјестима и географским појмовима везане су и за Св. Саву (Савина вода, Савин кук, Савина стопа итд.).

Наше *народне пјесме* припадају усменој традицији, испуњавајући највећи дио народне књижевности. У епским пјесмама историјско језгро се временом толико измијени да може топуно да изгуби првобитни историјски ослонац, односно везу са историјским догађајем или личношћу која је учествовала у њему. У епској поезији, осим тога, јављају се још и стални мотиви који су познати у ширем свијету, а у одређеној средини добијају само новог јунака. (Познато је да се легенда о сабљи Марка Краљевића везује код Словенаца за краља Матијажа — Матију Корвина, код Њемца за Фридриха Барбаросу, а познате су и сличне пјесме код других народа). У појединим формама усмене књижевности има и мотива који су дошли посредством школе или су преузети из популарних књига. Такве мотиве обично народ прихвата као своје, па се и они преносе у облику неке народне традиције. Нарочито у новије вријеме таква „народна традиција“ улази у пјесме, што је више доказ несигурности усмених извора. Све ово говори да епску народну поезију, иако је по мотивима везана за историјске догађаје, ваља строго критички узимати као извор за изучавање прошлости. Но, и поред тога, наша епска усмена поезија и предања, као извор сазнања о неком догађају или личности, имају значаја за разумијевање историје Црне Горе и шире српског народа. Многе народне пјесме су индикативан извор за историчара у истраживању неког догађаја или историјске појаве (пјесме које опјевају борбе с Турци-

ма, нарочито из циклуса 'за ослобођење Црне Горе и Србије, пјесме хајдучког и ускочког циклуса и др.).

Епско народно пјевање у Црној Гори било је у прошлости богато и разноврсно по историјским мотивима. Историчност наших јуначких народних пјесама, прије свега оних које су настале у старој Црној Гори, Брдима и Херцеговини, а које опјевају догађаје и јунаке из ових средина, мање-више је научно истражена. Том кругу јуначких пјесама припадају пјесме о погибији Батрића Перовића, Никцу од Ровина, о Ускоку Кариману, о Вуку Лопушини, о Лазару Пецирепу, о Петру Мркоњићу, односно Петру Брђанину, о Похари Колашина, Погибије паше од Пљеваља и друге. Овом кругу припадају и бројне епске пјесме из Васојевића, као, на примјер: *Мегдан Јована Брајотића, Смрт паше Шеховића, Руговац Станиша и ага јаничар, Бој на Тари, Завјетиња и побједа над Турцима, Освета Саве капетана, Освета војводе Станоја, Ударац Брђана на Васојевиће, Погибија Ђулагића и Ганић Бега, Како се паша женио Брајотића Маром, Освета Мијата Сердара, Бој на Буковој Пољани, Бој на Рудешу, Смрт Милоша Марковића, Ударац колашински на Васојевиће* и још многе друге. Све ове пјесме одишу једном особитом снагом, пуне су националног осјећања; оне спадају у локалне догађаје и личности са оним што је опште, свима заједничко, опомињу на заједничку прошлост српског народа, указујући често на прилике и догађаје у другим српским покрајинама. Када је ријеч о степену историчности ових народних пјесама, сасвим се поуздано може тврдити да, без обзира на то што су пјевачи, врло често, понешто на свој начин додавали, мијењали, помјерали или увеличавали и уљепшавали, ниједну епску појединост из њих не би унапријед требало прогласити само за пуку пјевачеву машту. То што се многе епске појединости у овим и у неким другим народним пјесмама историјским чињеницама, документима не могу повратити, никако не значи да су оне производ маште пјевача, да су измишљене, већ више говоре о томе да су ти историјски трагови током времена или изблијеђели или, пак (а и то је могуће), још нијесу изворно откривени.⁴⁴

Није ни циљ да овдје указујем на све оно што чини историјску подлогу нашем народном пјесништву, српском епосу као цјеловитом историографском дјелу и посебно појединим јуначким пјесамама из Црне Горе, јер то је тема за себе. Ипак, ваља

⁴⁴ Љубомир Зуковић, *О нашем усменом пјесништву*, Свјетлост, Сарајево, 1985; *Историјски оквири усмене народне традиције о Црнојевићима*, стр. 194—258; *Вукови пјевачи из Црне Горе*, Београд, 1988; Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, IX, Београд, 1902, 274—282 и 283—285; Миодраг С. Лалевић, *За песмом у Васојевићима*, Прилози проучавању народне поезије, св. 2, Београд, 1935, 243—260; П. А. Ровинский, *Черногория в её прошлом и настоящем*, III, Санктпетербург, 1901, 341—346; Аница Шаулић, *Андрија Караџић, гуслар из Васојевића, Ковчежић*. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књ. XIII, Вуков и Доситејев музеј, Београд, 1975, 71—93.

рећи да су на историчност неких црногорских и других српских пјесама, нарочито на њихов дух и умјетничку снагу, имали знатног утицаја истакнути појединци, као, на примјер, црногорски митрополити Петар I и Петар II Петровић Његош. Њихов пјеснички утицај на коначно обликовање пјесама био је велики у оној фази стваралачког уобличавања када је пјесма из стања усмености прелазила у рукописне и штампане зборнике. Те утицаје и интервенције које су пером чинили просвећени и даровити владике или други пјеснички надарени појединци није тешко препознати.⁴⁵ У појединим пјесмама које опјевају борбе Црногораца и Брђана за ослобођење од Турака у XVIII и XIX вијеку историчност се огледа у избору догађаја и личности и улози коју су они добијали у каснијем развоју народа, уз присуство појединости из предања о прошлости какво је његовано и ширено посредством Цетињске митрополије, а може се срести и понека чињеница која је у пјесму доспјела из њене архиве. У пјесмама које је испјевао митрополит Петар I о бојевима Црногораца и Брђана с Турцима, на чијем је челу стајао Махмут-паша Бушатлија, крајем XVIII вијека, а за које је Вук Караџић утврдио да су „послије ушле у народ и идући од уста до уста колико се могло догођена према народнијем пјесмама“,⁴⁶ да има не само чињеница „него и стихова који су непосредно преузети из верзових писама митрополиту цетињском“.⁴⁷

Наше епско пјесништво може се сматрати cjеловитим историографским дјелом и може се назвати „усменом народном хроником на првом месту због тога што је његова веродостојност, сем пјесничке, у суштини и историографска: у њему историјске чињенице стоје онако како их је песник сагледао у свом тренутку, према могућностима својих сазнања и својим потребама, а у томе је једина стварна објективност историје у њеном накнадном животу, који не постоји изван свести њених баштиника“.⁴⁸ Усмена хроника, као и свако историографско дјело, ра-

⁴⁵ Птар Петровић Његош, *Огледало српско*, Београд, 1967. Игуман манастира Ђурђеви Ступови духовник Мојсије Зечевић, познат у Васојевићима као пјевач и народни гуслар, ауторизовао је или највероватне Милутиновића — Сарајлије), Лајпциг 1837. — О томе видјети и: Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд, 1986, 368. Познати *Јуначки спјев* великог војводе Мирка Петровића обилује подацима који се могу срести у знатном броју историјских докумената из доба владавине књаза Данила (1852—1860) и првих година владе књаза Николе.

⁴⁶ Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. IV, Сабрана дела Вука Караџића, VII, Приредио Љубомир Зуковић, Београд, 1986, 66.

⁴⁷ Љубомир Зуковић, *Историчност епског народног пјевања у Црној Гори* (рукопис реферата поднијетог на научном скупу: Историјски извори и историографија о Црној Гори, у ЦАНУ, 17. и 18. децембра 1990, у Титограду

⁴⁸ Радован Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад, 1978, 14

зумије се, највјерније говори о онима који су је стварали и слушањем ширили. Стога су догађаји блиски том тренутку приказани на темељу поузданог избора чињеница, али и с јасном политичком тенденцијом у њиховом одређивању; историја, чак и она старија, није идеализована него је представљена онако како је запамћена у народу, у његовој колективној свијести, односно онако како је она даље дјеловала на историјско памћење народа. Епско пјесништво је од историје његовало оно што је било најдрагоцјеније, као, на примјер, завјештање косовске жртве, богатство и снагу некадање српске државе, законе на којима је она почивала, љепоту великих задужбина, бљесак које је витешко друштво за собом оставило, храброст и саможртвовање појединаца у борби против туђина и друге елементе.

Као историографско дјело — каже Радован Самарџић — „српски народни епос вреди и својим јединственим политичким стилем: оно је постало основа нових покрета истим оним духом којим је, у свом сазревању, задојено“.⁴⁹ То је особито видљиво у епском народном пјевању у Црној Гори, гдје су за остварење тог политичког смисла и идеје ослобођења коришћене „знатно дубље етичке идеје“ и гдје се у име тог смисла вршио строг избор догађаја и људи, па и наглашено одређивала и поента пјесме. Политички смисао у том богатом народном епосу, по правилу, увијек се може открити у доњем слоју казивања о људима и догађајима.

Извори који су пјевачу послужили као грађа за настанак народне пјесме много су разноврснији него што би се прије истраживања могло замишљати. Ова тврдња се може доказати не само за новије епско пјевање него за и старије циклусе народних пјесама. Иако су својим обликом затворене, „а својим идејама искључиве“, увијек прилагођене потребама и укусу народа, епске пјесме су у свом настојању и умножавањем варијанти увијек биле отворене за спољашње утицаје и изворне наносе. Поред онога што је у њима очевидно као извор, а што чини основу предања и историјског памћења народа, поготову када се ради о новијим догађајима и личностима о којима се одмах пјевало или о мотивима преузетим из туђих предања, легенди и традиција, у нашој народној усменој традицији запажен је (или ће се још сткривати) утицај и сљедеће изворне грађе: средњевјековних биографија српских владара и архиепископа, преводне византијске књижевности, српских љетописа и родослова, српских хроника и историографских дјела хуманиста и ерудиста XV—XVIII вијека, у првом реду домаћих, чије су се вијести шириле изван интелектуалних кругова и тако допирали до народног пјевача који их је претакао у народни стих ширећи их у народу, као и свако друго историјско резоновање које је долазило из учених средина које су с народом биле повезаније него што се досада знало; затим вијести што су стизале из удаљенијих српских

⁴⁹ Исто, 15.

крајева у облику писама или усмених порука, али и оне из туђег свијета (писма, прокламације, грамате и разна друга акта), најчешће упућиване од турских, млетачких, аустријских и осталих господара народним првацима и црквеним великодостојницима.

Као изворе могуће је у нашим народним пјесмама препознати и материјалне остатке средњег вијека, али и оне из каснијег доба, прије свега из времена турске, млетачке и аустријске владавине нашим простором. Предметни споменици српског средњег вијека — градови, дворови, тврђаве, манастири и мање цркве, фреске, свете утвари и књиге — који су сами за себе говорили о животу људи у прошлости, као и други сачувани трагови о догађајима и људима, били су прикладни да народ око њих и поводом њих испреде легенде и симболе, да маштом оживи и употпуни представе о њима. Историчар, као добар зналац културе српског народа, може открити све ове трагове без већег напора, док ти исти трагови обичном читаоцу у пјесми изгледају као њена природна стварна грађа.

Усмена традиција, хроника о временима турске владавине, како она која је на вријеме записана тако и она која је као усмено предање доспјела у XIX вијек, сачувала је глобалну вриједност историјског свједочанства и када говори о броју јунака и њихових подвига и када је ријеч о свијести народа али и о степену цивилизације. Истраживања која су историчари вршили упоређивањем казивања традиције с исказима докумената сачуваних у архивама у Цетињу, Котору, Дубровнику, Задру, Венецији, Риму, Цариграду, Бечу, Београду, Москви, Паризу и другим европским метрополама, дала су зачуђујуће резултате: с писаним изворима је подударана не само цјелина традиције већ и многе појединости из предања и докумената су потпуно сагласне. Нарочито је велика подударност између усмене народне традиције, односно, народног пјевања у Црној Гори и сачуваних архивских докумената. То се да објаснити чињеницом да су и старије као и новије епске пјесме, које су настале у Црној Гори, вјерно опјевале људе, јунаке и њихове подвиге и историјске догађаје.

Највећу скупину епских пјесама насталих и записаних у Црној Гори и Брдима, или од људи гуслара који су били поријеклом са овог простора и живјели ван ових средина, чине оне племенско-братственичког карактера. Љубомир Зуковић с разлогом поставља питање колико су „пјесме племенско-братственичког значаја и домашаја“ најстарије, народне, „а потом и црногорске“. Он прихвата мишљење Михаила Лалића који каже да у њима, тој врсти пјесама, влада „монотонија јуначких подвига с њихове четири варијанте — двобој, пљачка стоке, погибија, освета“. У тим пјесмама Лалић види и врло изразит „бодљикави и охоли сепаратизам који неће да зна за друге, нарочито не за ближње“. У надгорњавању јачих племена и братстава

свако племе и братство је имало свога пјевача-гуслара, па није имало времена да „за неког другог чује“.⁵⁰ Лалићев јунак Пејо Грујовић каже да чути и научити понеку пјесму другог племена или братства могло би се тумачити, између осталог, и као „попуштање и признање некаквог првијенства другоплеменику“.⁵¹ Прихватајући оцјену Вука Караџића да је у црногорским епским народним пјесмама више историје него поезије, М. Лалић ту појаву овако објашњава: „... те су наше пјесме остајале заточене у тијесним оквирима села, братства или племена, као сужањ у тамници“. Пјесме, вели он, нијесу „могле пријећи преко брда, преко ријеке, јер је тамо друго племе и друга пјесма; нијесу се могле поскитати по народу, те да буду ослобођене од свједока цепидлака и њихове скучорепе стрине истине, па зато нијесу могле да добију хранљиве сокове мајке маште која једина успијева да поправи догађаје који су прошли и кад су им сви учесници одавно под земљом...“.⁵² У тим преуским оквирима поезија је венула, каже Лалић, али за историографију је остао вишак историје са знатним појединостима које употпуњују представу о прошлости Црне Горе.

О историјској вриједности епских народних пјесама из Црне Горе Његош у предговору своје антологије *Огледало српско*, између осталог, упозорава да „поезија на неким мјестима понешто увеличава подвиге Црногораца“, иако се на многим и важнијим мјестима „држи строго точности“.⁵³ Зна се да је Његош пробраним пјесмама из Црне Горе, заједно с оним Вишњићевим о Првом српском устанку и Карађорђу, намијенио да буду *Огледало српске поезије и историје*. Зато у овој антологији нема пјесама уско племенско-братственичког значаја и домашаја.

Племенско-братственичке пјесме, и поред тога што су садржавале више историје него поезије, величајући међуплеменске борбе и славећи разне облике освете, осуђивао је и митрополит Петар I. Зато се он лично потрудио да најприје Сими Милутиновићу Саралији помогне у биљежењу и избору пјесама што је могуће опширнијих и да од њих сачини обимно дјело *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Овај мудри владика, државник и књижевник помогао је и Вуку Караџићу да забиљежи у Црној Гори, прије свега, оне пјесме из којих ће се видјети „шта чини јединство, и кад једном дадну старјешинство“, како се сам изразио у својој пјесми коју је испјевао у похвалу Карађорђу. Пјесме које је објавио Сима Милутиновић у ствари су изворна основа приче старога митрополита Петра I о историји Црне Горе и Брда коју је Милутиновићу казивао. И Марко Ми-

⁵⁰ Љ. Зуковић, *Историјско-епског народног пјевања у Црној Гори*, 8.

⁵¹ Михаило Лалић, *Ратна срећа*, Нолит, Београд, 1976, 107.

⁵² Исто, 107.

⁵³ Петар Петровић Његош, *Огледало српско*, Београд, 1967, 11.

љанов је намијенио исту улогу народним пјесмама у својој историји *Куча*, додуше само на нивоу племена.

Дакле, народна пјесма је служила за потврду историје Црне Горе и њених племена, она је на епски начин крунисала прошлост. На историчност народног епоса у Црној Гори утицале су многе околности и на различите начине, почев од легендарних времена и славне српске средњовјековне историје до сталних борби за ослобођење и стварање националне државе у новом вијеку. Историчност усмене народне традиције, нарочито српских пјесама из Црне Горе, Брда и Херцеговине је неоспорна, али њу је, ипак, најбоље истраживати и доказивати на конкретним пјесмама или другим облицима и случајевима из народног предања. Вук Караџић је с правом упозорио да не треба узети за готово да је *истинска истина* у народним пјесмама из Црне Горе истовремено и *историја* у стварном значењу тог појма. Утврђивање истине нужно је, међутим, доказивати упоређивањем усмене (било незаписане или записане) хронике с архивским документима и другом историографском грађом да би се потврдила вјеродостојност народног памћења.

Усмену традицију историчар, дакле, мора крајње критички и опрезно узимати као историјски извор у својим расправама. Он мора бити строг критичар и код коришћења старијих историографских радова у којима има такође давно забиљежених разних облика усмене традиције. Нарочито усмена традиција заузима знатно мјесто у историографским дјелима старог и средњег вијека, када историчари нијесу имали великих могућности за коришћење писаних извора. И према тим дјелима историчар треба да примијени иста научна мјерила као и при коришћењу усмене традиције новијег времена (XVI—XIX вијека). Захваљујући критичности историјска наука је успјела да многа казивања из историје премјести у царство легенди. У том погледу је нарочито „лоше прошао“ римски историчар Тит Ливије, за чија је многа казивања историјска наука утврдила да су плод преузете легенде, односно забиљежене усмене народне традиције. Историјска наука је доказала да су *етиолошке* легенде и у старом и средњем вијеку обично настајале на исти начин и имале исту вриједност као и у новије вријеме. Према томе, научни рад на одвајању легенде од историје је веома тежак и сложен, али и врло захвалан за историју.

У наше вријеме, у вези са усавршавањем критичког метода научне анализе, историјска наука све више поново почиње да се интересује за усмено народно стваралаштво, усмену традицију као историјски извор, одвајајући од њених лијепих измишљотина истину. У причама, бајкама и осталом предању, иначе, богатом и разноврсном у Црној Гори, историчари, примјеном савремених научних метода, могу да траже и налазе много истине којом ће попуњавати празнине мозаичке слике прошлости Црне Горе. Без изучавања и ослонца на усмену народну тра-

дицију историја Црне Горе не би се могла цјеловито реконструисати, употпунити и оживјети. Зато и сматрам да усмена народна традиција у Црној Гори има значајно мјесто као извор између историје и историчара и та чињеница је и одређује као историографско дјело.

*   *
*

Овај сврт на неке опште карактеристике извора и могућности њиховог коришћења у историјској науци учинио сам из разлога што се и у црногорској историографији сретам са неким нејасноћама о карактеру појединих врста извора, а има неспоразума и о њиховим историографским одликама, вриједностима, о начину критичке валоризације, о коришћењу извора као остатака прошлости из којих наша наука црпи своја сазнања и другим проблемима. Иако сам свјестан чињенице да је ризично „расипати се ученошћу“, поготово о релативно познатим проблемима — у овом случају о историјским изворима који би морали бити јасни сваком посленику историјске струке, у првом реду оним историчарима који се баве научним истраживањем — учинио сам то из разлога што живимо у времену када, ипак, није сувишно подсјећати на умни ред и ерудицијску учесност управо због интелектуалне конфузности која влада и у историографији. Површност и идеолошка „програмираност“ историчара и историографије и у нас имале су толико негативног утицаја да је неопходно потребно учинити напоре да се историчари врате свом занату и да се учини крај њиховом врлудачком истраживачком дјеловању које условљава и појаву мање вриједних научних резултата. Сматрам, да је најупутније да завршим ово излагање једном мишљу Марка Блока: „Потреба за критиком, нарочито, још није успјела да потпуно освоји оно мишљење о 'честитим људима' (у некадашњем смислу тог израза) чији је пристанак, несумњиво, неопходан за моралну хигијену сваке науке, још посебније нужан нашој. Како да не осјећамо, пошто имамо људе као прамет проучавања, ако људи оману да нас разумију, да смо само упола обавили своју задаћу“.

Miomir Dašić

HISTORICAL SOURCES AND THEIR USEFULNESS IN HISTORICAL SCIENCE

S u m m a r y

Some methodological aspects of historical sources are discussed in this paper as a base for investigation in historical social development process. But, before turn to some kind of sources the notions of *historical science* and

of *historiografy*, their mutual national and subjective relations are defined. It was shown that the historical science had its origins even in classical beginning of historiographical work, but this science had been constituted only in XIX century and it was from there that the application of strict scientific method had the most essential decision for scientific historiography.

Turning to almost all essential kinds of historical sources as a basic means in historical development comprehension, the author concludes that the sources include all fields of human activities. The sources are divided on four large groups: written documents, objects, facts, oral tradition. All these kinds are described in detail with classification on subgroups and groups, with critical turn to their value and use possibility in historical science. In this paper are discussed the methodological problems like subject of historical research, comprehensive process in the historical research, validity of some sources' kinds and historian's sources in time and space. The author tried, how much the contents of concrete sources made it possible, to connect generally methodological and theoretical problems of sources use with the events and the historical occurrences in Montenegro past and in the history of all Serbian people.